

Buzás Gergely

A pécsi székesegyházak a román korban

Tóth Melinda emlékére

Nyomtatott kiadás:

Buzás Gergely: Az egyházmegye építészeti emlékei. in: A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009-1543). Szerk.: Fedeles Támás – Sarbak Gábor – Sümeji József. Pécs, 2009. 611-713.

2013

MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM
VISEGRÁD

1. A pécsi székesegyház

Az első pécsi székesegyház

Az ókori Sopianae-nak csak romjai érték meg a magyar államalapítást, ám a római város temetője és az itt álló egykori temetőkápolnának legalábbis egy része, úgy tűnik, valamilyen módon megőrizhette eredeti szakrális jelentőségét. Más magyarázatot aligha találhatunk arra, hogy amikor Szt. István király létrehozta a Dél-Dunántúl püspöki központját, az az egykori sopianae-i temető helyén épült ki. Erre utal legalábbis jelenleg minden régészeti adat. Pécs városának területén a legkorábbi középkori település- és temetőmaradványok az egykori római temető területéről és környékéről ismertek, a római temető több épületénél kimutatható a középkori újjáépítés. Régóta ismert ezek közül a Cella Trichora, egy háromkaréjos alaprajzú római kápolna, amelynek belső falsíkjait két periódusú Árpád-kori kifestés borítja.¹ Az újabb

kutatások alapján egy sokkal monumentálisabb épületnél, a Cella Septichoránál is kimutatható koraközépkori újjáépítés. A Cella Septichora jelenlegi ismereteink szerint a legnagyobb méretű építménye volt a későantik temetőnek. A 22,7 m hosszú, 17,45 m széles épületet legújabbban a Visy Zsolt által vezetett régészeti kutatások tárták fel.² Ezek az ásatások kimutatták, hogy az épületet az ókorban nem fejezték be:³ padlója,

Tóth Melinda a 12. század második felére datálta (TÓTH M. 1974. 42-46.). Az első keltezésére semmilyen adat sincs, ennek ellenére Tóth Melinda a 12. század első feléből származónak határozta meg. (TÓTH M. 1974. 25.)

2 A 2005–2006-ban folyó feltáráson mint konzulens vettem részt. Itt szeretnék köszönetet mondani az ásatást vezető Visy Zsoltnak és munkatársainak, különösen Bodó Balázsnak és Tóth Zsoltnak, amiért kutatási eredményeikkel megismerkedhettem, és megosztották velem gondolataikat a kutatási eredmények értelmezési lehetőségeiről.

3 A Septichora befejezetlenségét a temetkezések hiánya miatt már Tóth Endre is feltételezte (TÓTH E. 2001. 1133.), Visy Zsolt kutatásai ezt újabb régészeti érvekkel támasztották alá (VISY 2006a. 7.; VISY 2006b. 4.).

1 FÜLEP 1984. 296-301. A Cella Trichorában két középkori kifestés került elő. Mindkettőből csak a lábazati rész maradt meg, ezek függőymotívumot ábrázolnak. A másodikikat a rajta megjelenő kufi írásmotívumok alapján

2. A Cella Trichora XII. századi freskói

0 10 m

3. A pécsi székesegyház körzetében a középkorban továbbélő későantik kápolnák

4. A *Cella Septichora* feltárása

5. Középkori rétegsor a *Cella Septichorában*

vakolata, végleges bejárati lépcsője és tetőzete sem készült el, belső terét sem temetkezésre, sem más célra nem használták.⁴ Ezt a félkész épületet azonban a koraközépkorban befejezték. Belső szintjét az elmúlt évszázadokban idekerült feltöltődés miatt nagyjából a bejárati oldal külső szintjének magasságában alakított-

4 Az építkezés hirtelen megszakadására utal az is, hogy az épület apszisaiban az építkezéskor használt mészkupacok maradtak meg, amelyeket soha sem takarítottak fel. A nyugati bejárathoz egyszerű földlépcső vezetett le, amelyeket azért sem tekinthetünk véglegesnek szánt megoldásnak, mert a vízvezetése nem volt megoldva. Hasonló földlépcsők ugyan előkerültek más pécsi sír építmények előtt is, de ott minden esetben a sírkamra csak időszakosan használt nyílásához vezettek, amelyet a temetés után elfalaztak, és a földlépcsőt ilyenkor visszatemethették. A *Septichora* esetében a 2,44 m széles nyugati kapu nagy mérete és befalazatlan állapota ellentmond az ideiglenes használatra szánt nyílás feltételezésének. Az épület amúgy sem lehetett a sír építményekhez hasonlóan több szintes, ugyanis nagy belső méretei és a belső támaszok hiánya miatt az alsó szint belmagassága olyan nagy lenne, hogy a felső szintre csak valamilyen nagyobb szabású lépcső építmény vezethetett volna fel. Ilyenek azonban semmilyen régészeti nyoma nem került elő.

6. A Cella Septichora falmaradványai

ták ki. E felett a lepusztult felületű falait kiegészítették, vakolattal és freskókkal borították, majd faszervezetű fedélszékkal fedték le.⁵ Minden jel arra vall, hogy alaprajzi rendszerén nem változtattak.⁶ A templomtól északra és keletre egy Árpád-kori temető sírjai, délre pedig egy

5 Visy 2006a. 7. Az épület építési szintje feletti 1,25-1,40 m vastag feltöltődésből későavar kori (8. századi) kerámia került elő. E feltöltés felszínén meszes csík jelentkezett, amely az építkezéskor, vakoláskor keletkezhetett. Az ezt fedő járószintet vastag épületomladék réteg takarta, melyből nagyszámú freskótöredék és faszendrabok kerültek elő. Mivel a koraközépkori járószint és az antik építési szint között a falakon nem volt semmilyen vakolat, így a freskók csak a középkori szint feletti falsíkokról származhatnak, ezért nem lehetnek római eredetűek, csak középkoriak. A koraközépkori feltöltés nem tartalmazott olyan faszenes vagy épületomladékos réteget sem, amely a római épület beszakadt födémének a pusztulásából származhatott volna, márpedig azt nehéz elképzelni, hogy egy hatszáz éven át üresen álló épület födeme épségben maradt volna. Így azt kell feltételeznünk, hogy a Septichora első fedélszéke csak a koraközépkorban készült el.

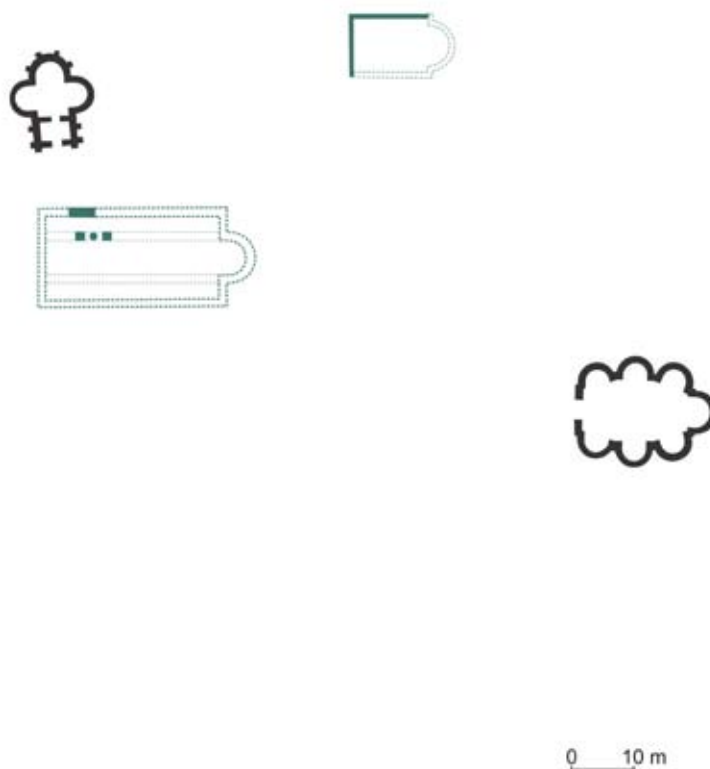
6 Az északi oldal nyugati apszisánál látható a falazat külső oldalán egy jelentősebb vízszintes váltás, de elképzelhető, hogy ez még a későantik építkezés során követ-

Árpád-kori település gödrei, házai és kemencéi kerültek elő.⁷

Szt. István király 1009-es püspökség-alapítása Pécsen már feltételezi, hogy legkésőbb ekkor fel kellett épülnie egy püspöki székesegyháznak. A pécsi püspöki központ helyének megválasztása miatt logikus azt feltételezni, hogy ezt az első, Szt. István-kori templomot Sopianae római temetőjének valamelyik későantik kápolnájából alakították ki. Sajnos jelenlegi ismereteink még igen hiányosak az ókeresztény temető épületeiről és azok középkori továbbéléséről. Amíg olyan nagy és fontos területek, mint a jelenlegi székesegyház, a Dóm-tér és a tőlük nyugatra eső terület római- és koraközépkori beépítését nem ismerjük, túlzott merészség lenne bármilyen állítást megfogalmazni a Szt.

kezett be, és a később épült felső rész alaprajzilag követi az alsó falszakaszt.

7 Visy 2006a. 8-9. Az egyik gödörház pusztulását egy csontba rejtett friesachi dénárlelet keltezte a tatárjárás korára, de a település kezdeteiről a régészeti leletanyag feldolgozása előtt sok biztosat nem tudunk mondani. (Bodó 2007.)

7. A II. pécsi székesegyház és környezete 1064 előtt

István-kori első pécsi székesegyház lokalizálásáról. Ma legfeljebb csak annyit mondhatunk, hogy jelenleg egyetlen olyan épületet ismerünk, amelynek méretei, formája és építéstörténete megfelel mindannak, amit a Szt. István-kori első pécsi székesegyházról feltételezhetünk, így elképzelhetőnek tartjuk, hogy 1009-ben a római Cella Septichorából kialakított templom töltötte be a pécsi székesegyház szerepét.⁸

A második pécsi székesegyház

A 14. századi krónikakompozíció elbeszélése szerint Péter királyt 1046-ban, uralkodása harmadik évében az általa épített pécsi Szt. Péter bazilikában temették el, miután meggyilkolták.⁹ Mivel 1009-ben, a püspökség alapításakor

Péter valószínűleg még meg sem született,¹⁰ de Magyarországra bizonyosan csak jóval később, feltehetően 1032 körül került,¹¹ így a Péter által alapított Szt. Péter bazilika nem lehetett azonos a pécsi püspökség első székesegyházával. A Szt. Péter bazilika alapítására elsősorban uralkodása idején: 1038–1041, ill. 1044–1046 között kerülhetett sor. Az a tény, hogy 1046-ban az épületben már el tudták temetni, inkább a korábbi alapítási dátum mellett szól.¹²

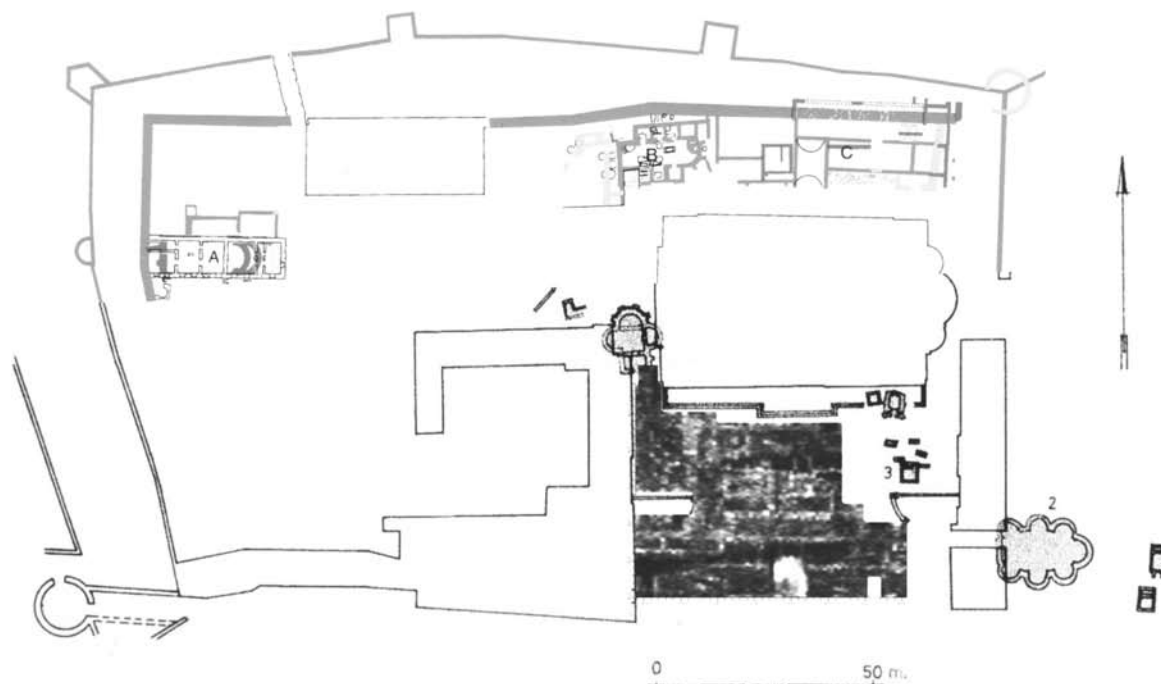
¹⁰ Győrffy György szerint Orseolo Otto velencei dózse csak 1009-ben, trónra lépése évében köthetett házasságot István húgával, és Péter ebből a házasságból született (GYÖRFFY 1977, 286.).

¹¹ GYÖRFFY 1977, 379.

¹² Gallus Anonymus, a lengyel fejedelmekről 1113–1115/16 között írott krónikájának első könyvében, a 18. fejezetben említést tesz egy Bazoarium nevű, magyarországi helyről, ahol Péter király kezdett el egy templomot építeni Szt. Péternek, amelyet *„a mai napig egy király sem tudott a megkezdés méretében befejezni”*. Az adatot többek között a pécsi székesegyházzal is megpróbálták kapcsolatba hozni. Gallus Anonymus legújabb kiadja, Bagi Dániel Bazoariumnak Budával, a templomnak pedig az óbudai prépostsággal való azonosítását fogadta el.

⁸ BODÓ 2007. 94.

⁹ A budai krónika szövegváltozata szerint: *„Sepultusque est Quinqueecclesiis in basilica, quam ipse fundaverat, anno tertio regni sui”*; a Képes Krónika szövegváltozata szerint: *„Sepultusque est Quinqueecclesiis, quam ipse fundaverat, in honore Beati Petri apostoli anno regni sui secundo sive tertio”*, SRH I. 343.

8. *A pécsi püspökvár kutatási alaprajza, Gerő Győző, G. Sándor Mária és Visy Zsolt felmérései alapján*

Erről a székesegyházról szólhat a magyar krónika másik említése is, amely az I. Béla halála utáni események sorában elbeszéli, hogy 1064 húsvétján Salamon király Pécsen találkozott Géza és László hercegekkel, akikkel együtt ülte meg az ünnepet a „*Szent Péternek, az apostolok fejedelmének királyi bazilikájában*”. A következő éjszakán azonban a székesegyház és a mellette lévő paloták és egyéb épületek leégtek, a tornyokból a harangok lezuhantak.¹³

(BAGI 2007. 130-131. 167. jegyzet.) Ezt az azonosítást az óbudai prépostság építéstörténete is alátámasztja, amely arra mutat, hogy a Péter király által megkezdett templom befejezésre csak a 12. század közepén került sor (MAROSI 1978. 129.)

13 A Képes Krónika szöveghagyománya ad részletesebb leírást az eseményekről: „*Deinde festum Dominice Resurrectionis ambo simul cum plena curia Quinqueecclesiis celebraverunt. Ubi rex Salomon ipso die Pasce assistentibus regni proceribus per manus Geysse ducis honorabiliter est coronatus et in regiam Beati Petri principis apostolorum basilicam ad audiendam missam videntes pacem regis et ducis et mutuum inter eos dilectionem laudaverunt. ... Nocte autem secuta prognosticum future discordie et turbationis provenit. Totam enim ecclesiam illam et omnia pallacia ceteraque*

A második székesegyház építése ezek szerint a második pécsi püspök, Mór (1036–1075 k.) idején ment végbe. Az épület 1064-ben, a király és a hercegek találkozásának időpontjában már minden bizonnyal készen állhatott. Amennyiben az első székesegyházról felállított elméletünk helyes, és az a Cella Septichorával azonos, úgy a második székesegyház építését nem az első pusztulása indokolhatta – hiszen az a tatárjárásig állt – hanem inkább annak kicsiny és szerény mivolta.

Henszlmann Imre tudósítása szerint a pécsi dóm-tér 19. századi rendezése során egy bazilika falmaradványai kerültek elő a mai székesegyház déli kapujától nyugatra eső területen.¹⁴

edificia ei appendentia repentina flamma corripuit et universa vastante incendio corruerint. Accepit autem omnes timor pre nimia concussionem flammaram stridentium et terribili furore campanarum ex turribus ruentium...”. A tűzvészről a Budai Krónika szöveghagyománya kevésbé alaposan számol be: „In eodem autem anno, ducibus ibidem existentibus ecclesia oribiliter est combusta.”, SRH I. 362-363.

14 HENSZLMANN 1869. 3.

Az itt, Möller István által folytatott és Szőnyi Ottó által leírt ásatások során, 1922-ben három, kelet-nyugati irányban elhelyezkedő, 220 cm-es tengelytávval épített pilléralapozást tártak fel.¹⁵ A középső alapozás felett még megvolt a pillér felmenő részének kb. 110 cm átmérőjű, 30 cm magas kerek alsó körétege is. Az alapozásokra ráfedett, ám a középső pillért szabadon hagyta egy középkori téglapadló. A három pilléralapozás habarcsa és méretei némileg eltértek egymástól, így nem biztos, hogy teljesen egyszerre épültek. A pillérektől északra 250 cm távolságban 140 cm vastag, erős alapozású, kelet-nyugati irányú falszakasz került elő, amelyre valószínűleg szintén ráfedett a fent említett téglapadló. 2003-ban Kikindai András az 1922-ben talált pilléralapozásoktól délre egy hasonló pillér kerek rétegekővét találta meg. A keménymészkből faragott kő méretei megegyeztek az 1922-ben a középső pilléralapozáson talált pillérdobbal.¹⁶

A pillérek fennmaradt alsó kősorának kerek formája alapján nem lehet biztosan eldönteni a támaszok eredeti formáját. Ezek lehetnek kerek, lábazat nélküli oszlopok, mint például a tihanyi altemplom (1055) oszlopai, de lehetnek összetett keresztmetszetű pillérek is, amelyek egy kerek lábazati rétegre támaszkodtak. Ilyeneket ismerünk például az Auxerre-i székesegyház kriptájából (1023–1035)¹⁷ vagy a reimsi Saint-Remi apátsági templom hosszházából (1039–1049),¹⁸ de a magyar emlékanyagban is találunk hasonló jellegű megoldást, igaz nem lábazatként, hanem fejezetként: a 11. század közepén épült feldebrői felső templom pillérein.

Az 1922-ben megtalált épület keltezéséről egyelőre csak annyi biztosat tudhatunk, hogy korábbi a fölé épített gótikus épületszárnynál, amelynek téglapadlója ráfed a korai épület vízszabontott északi falára. Római-kori keltezése nem tűnik túl valószínűnek: a profilálatlan oszlop vagy pillérlábazat nem jellemző a római építészetre, viszont – mint láttuk – a 11. század-

ra annál inkább.¹⁹ Mivel a ma álló székesegyház egyetlen részlete sem keltezhető a XI. század első felére, egy ilyen keltezésnek viszont a dóm-téri bazilika esetében a rendelkezésünkre álló csekély adatok nem mondanak ellent, így nagy valószínűséggel igazat kell adnunk Henszlmann Imrének, aki e bazilikában a Péter király és Mór püspök által emelt, 1064 húsvétján leégett székesegyházat látta.

A székesegyház déli oldalán 2005-ben végzett földradaros felmérések e bazilika sávjában, nagyjából a mai székesegyház déli kapujától nyugatra mutattak a felszín alatt falmaradványokat,²⁰ ahol már Henszlmann is hírt adott róluk.²¹ E felmérések a terület keleti végén egy poligonális kápolna falait mutatták ki. Ezt a kápolnát a kutatást vezető Visy Zsolt római sírépítménynek,²² Kikindai András és Fedeles Tamás viszont gótikus kápolnának vélte.²³ Mindkét fél érvei meggyőzőek, és könnyen lehet, hogy egyaránt igazak. A földradar által mutatott alaprajz és a történeti adatok valóban alátámasztják itt egy gótikus kápolna feltételezését, ám a mérések azt is kimutatták, hogy szentélyének a falai mélyebbre hatolnak, mint a környező gótikus falak alapozásai, ami arra utalhat, hogy egy római sírkamrát használtak fel a középkori kápolna építésekor. Mivel mindez az Árpád-kori bazilika területén található, logikusnak tűnik, hogy az Árpád-korban is használatban lehetett, és a második székesegyház részét képezhette egy olyan római sírkápolna, amely még a gótika korában is továbbélt. Mindezeket a feltételezéseket persze csakis egy ásatás tisztázhatná.

A pécsi püspöki székhely újjáépítése az 1064-es tűzvész után

A magyar krónika elbeszélése szerint az 1064. évi pécsi tűzvész nem csak a székesegyházat, hanem a mellette lévő palotákat is elpusz-

15 SZŐNYI 1922. 182-183.

16 KIKINDAI 2004.

17 VERGNOLLE 1994. 78-80.

18 VERGNOLLE 1994. 100-101.

19 A pécsi oszlopokhoz használt forrásvízi mészkő szintén a 11. századi magyar építészetben kedvelt kőanyag volt, bár ezt a rómaiak is előszeretettel alkalmazták.

20 VISY 2007. 3. melléklet.

21 HENSZLMANN 1869. 3.

22 VISY 2007. 34-44.

23 KIKINDAI – FEDELES 2006.

9. XI. századi oszlopfő a románkori püspöki palotából

10. XI. századi oszlopfő Mohácsról

tította. Ez a szövegrész minden bizonnyal első sorban a püspöki palotára utalhat. A leírásból az következik, hogy ezeket a palotákat a templom közvetlen közelében kell keresnünk. Feltárások hiányában azonban ezekről még semmit sem tudunk. A mai székesegyháztól északra azonban G. Sándor Mária és Gerő Győző ásatásai során igen jelentős román-kori palotaépületek maradványai kerültek felszínre. Ezek meglehetősen nagy távolságra vannak a dóm-téri bazilikától, így inkább valamikor a tűzvész után keletkezettek.

A feltárt épület első fázisa egy 44 m hosszú és 9 m széles, kelet-nyugati tájolású épület, amelynek nyugati végét egy kb. 8 x 9 m-es, négyzetes belső térrel, és déli oldalán keskeny lépcsőházzal rendelkező, emeletes helyiség, valószínűleg egy torony foglalta el. A toronytól keletre eső terem bejárata a keleti végén nyílt. Később, de még a 14. századi nagy átépítések előtt a teremhez észak felé újabb épületrészeket csatoltak. A palota toronyszerű épületéből az ásatások során került elő a fentebb már tárgyalt, nagyméretű, keménymészkből faragott oszlopfő. A fejezet lelőhelye alapján feltehetően a románkori püspöki palotához tartozhatott,²⁴ bár

11. XI. századi oszlopfő Pécsről (Gerevich Tibor nyomán)

24 G. SÁNDOR 1999. 35/21. kép. Kárpáti Gábor a pécsi Nádor Szállóban végzett ásatása során bukkant rá e fejezet egyik letörött akantuszlevelére. Itt szeretnék köszönetet mondani G. Sándor Máriának, Kárpáti Gábornak és a pécsi Janus Pannonius Múzeumnak, amiért engedélyezték nekem e leleteik közlését. A pécsi fejezet, bár jóval nagyobb méretei és faragásának szabályosabb, merevebb volta miatt aligha hozható közvetlen kapcsolatba a mohácsi fejezettel, egy apró részlet alapján mégis összevethető vele. E részlet az akantuszlevelek kihajló tetejét díszítő, újszerűen megfaragott palmettácskák. A püspökvári fejezet egy másik sajátossága, a hélixek különleges, pálmaágszerű kialakítása ugyanakkor egyedülálló párhuzama a szekszárdi indás fejezet díszítésének (TÓTH S. 2001.a. 341.). Ezek a jelek arra vallanak, hogy a szekszárdi, mohácsi és pécsi fejezetek kronológiailag és stílusosan is összefüggő csoportot alkotnak.

az sem zárható ki teljes mértékben, hogy csak másodlagosan helyezték el benne.²⁵

Egy másik, valószínűleg kisméretű fejezetet csak fényképről ismerünk. Gerevich Tibor 1938-ban, mint a budapesti Pázmány-Egyetem Művészettörténet és Keresztény Régészet Intézetében őrzött faragványt közölte.²⁶ A fejezet azokkal a kis, nyolcszögű oszlopokhoz tartozó fejezetekkel áll szoros rokonságban, amelyek Pilisről,²⁷ Visegrádról,²⁸ díszesebb példái pedig Székesfehérvárról,²⁹ Dombórról³⁰ és Sárvármonostorról³¹ kerültek elő. E kisméretű, de minden irányban egyformán díszített oszlopfők elsősorban karzatnyílások osztóiként értelmezhetőek. Mivel a pécsiről fennmaradt fényképen csak két, egyformán díszített oldala látható, ebben az esetben éppúgy elképzelhető a karzat vagy ablakosztó funkció.³²

A harmadik pécsi székesegyház

A ma is álló, harmadik pécsi székesegyház építésére sajnálatos módon semmiféle történeti adattal nem rendelkezünk. Logikus lenne az építkezés kezdetét a korábbi katedrális 1064-es leégésével összefüggésbe hozni, ám bizonyosan csak annyit állíthatunk, hogy a munkák valamikor 1064 után indultak meg, de hogy mennyi idővel később, arról semmit sem tudunk. A mai székesegyház mindenesetre nem mutat olyan részleteket, amelyek valószínűsíték, hogy már a 11. század 60-as éveiben komoly építési

munkák folytak volna. Helyesebbnek tűnik, ha 1064 után csak a második székesegyház újjáépítésével számolunk, és az új épület megkezdését inkább a 11. század utolsó negyedére keltezzük, és már Mór püspök utódához, illetve I. Géza, de még inkább Szt. László vagy Kálmán király korához kötjük.

A harmadik pécsi székesegyház által képviselt templomtípus, a háromapszisos, keresztház nélküli bazilika bizonyíthatóan csak a század utolsó negyedében jelent meg Magyarországon: I. Géza garamszentbenedeki és I. László somogyvári apátságának templománál.³³ A harmadik pécsi székesegyház azonban a garamszentbenedeki és a somogyvári templomoknál monumentálisabb és bonyolultabb szerkezetű épület. Esetében elmaradt ugyan a mellékhajók végében elhelyezkedő nyugati toronypár, helyette viszont az épület négy sarkához kívülről csatlakozó tornyok épültek. A legfontosabb különbség azonban a templom keleti fele alatt elhelyezkedő hatalmas, öthajós csarnokkripta.

Az új székesegyház helyét talán éppúgy egy római kápolna határozta meg, amint ez az előző két katedrális épületénél is feltételezhető. A székesegyház altemplomában, Bertók Gábor által végzett földradaros mérések egy építmény nyomait mutatták ki.³⁴ Ez talán egy római eredetű kápolna lehetett.³⁵ Ennek a feltételezhető római sírkápolnának a kultusza újjáéledhetett a korai Árpád-korban és fennmaradhatott a harmadik székesegyházban is. Az altemplom középső szakaszának boltozata a többitől eltérő szerkezetű,³⁶ ami arra utalhat, hogy a többi

25 A fejezet a toronyépület belsejében, az épület 14. századi pusztulási rétegében került elő, ám a helyiségben a fejezetnek megfelelő oszlopalapozást nem találtak.

26 GEREVICH 1938. 276. Az oszlopfő sarkait egy-egy bordás levél, oldalait spirális volutákban végződő hélixek díszítik. A hélixek felett a keskeny, tagolatlan fejlemezről háromkaréj függ le.

27 TÓTH S. 1994.b.

28 TÓTH S. 1994.c.; BUZÁS–ESZES 2007. 57., 17. kép. A visegrádi fejezetek az I. András által alapított Szt. András monostorból és az esperesi templomból származnak, keltezésük így a 11. század harmadik negyedére tehető.

29 TÓTH S. 1994.d.; ill. egy nagyobb méretű, publikálatlan fejezet.

30 NAGY S. 1987. kat. 42, 50, 51, 93.

31 TÓTH S. 2001.b.

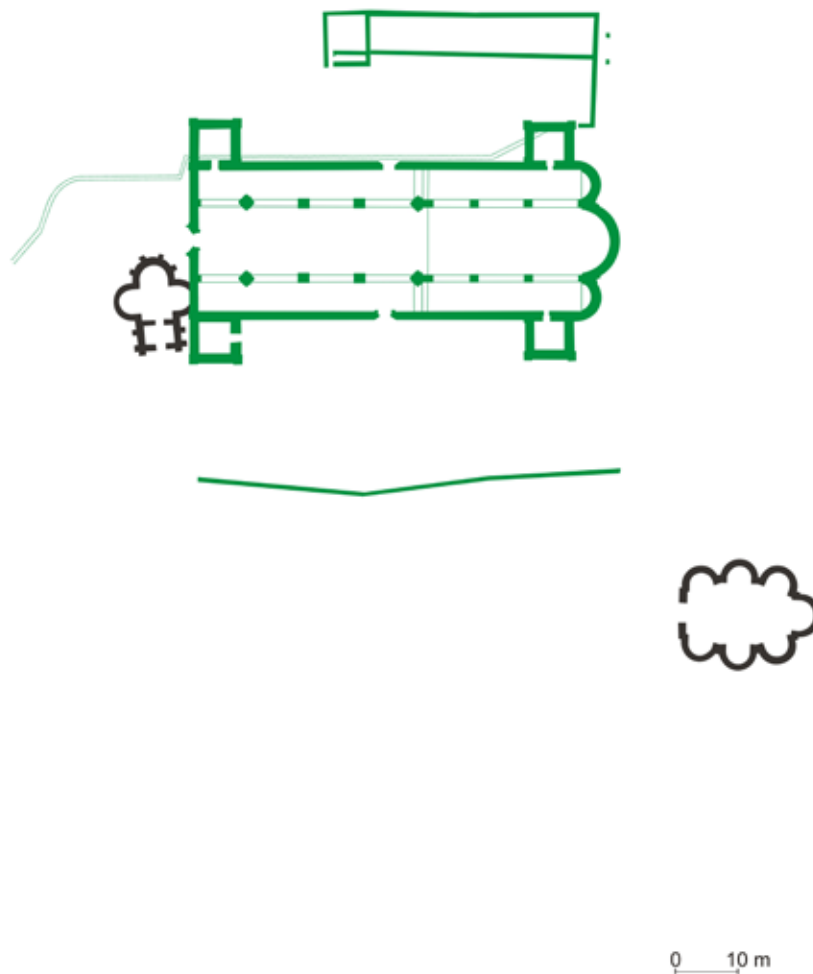
32 Ez a pécsi fejezet még közvetlenebb stílári kapcsolatot mutat a mohácsi fejezettel. A két fejezet hélixének kiképzése gyakorlatilag azonos. TÓTH S. 1994.a.

33 E templomtípusról a legutóbbi összefoglalás: SZÁKÁCS 2004.

34 Itt szeretném megköszönni Bertók Gábornak, hogy ismertette velem nagy jelentőségű új kutatásának egyelőre publikálatlan eredményeit, és hozzájárult, hogy tanulmányomban ezeket felhasználjam.

35 Erre utal az is, hogy az altemplom északnyugati sarkában egy feltehetően római vízvezeték rövid szakasza került elő, amely iránya alapján a székesegyház mai északkeleti tornya helyén lévő természetes forrás vizét vezette le a város felé, az altemplom helyén álló építmény megkerülésével. (G. Sándor Mária 1970-es feltárása: FÜLEP 1984. 55-57., Fig. 17.a-b.; BOROS 2002. 5-8.)

36 Míg a többi boltszakasz egyenes záradékvonalú, úgynevezett római keresztboltozattal van fedve, ezen a

12. A III. pécsi székesegyház és környezete a XII. században

boltszakasznál később keletkezett. Itt eredetileg talán egy nyitott szakasz volt, ami szimbolikus kapcsolatot teremtett az altemplom és a felső szentély tere közt. Ilyen nyitott szakaszok alkalmazása a korszak kétszintes kápolnáinál gyakori megoldásnak számított.³⁷ Később ugyan ezt a szakaszt is átboltozták – nyilván a kanonoki kórus használatában kényelmetlennek bizo-

szakaszon emelt záradékú, úgynevezett román keresztboltozat van.

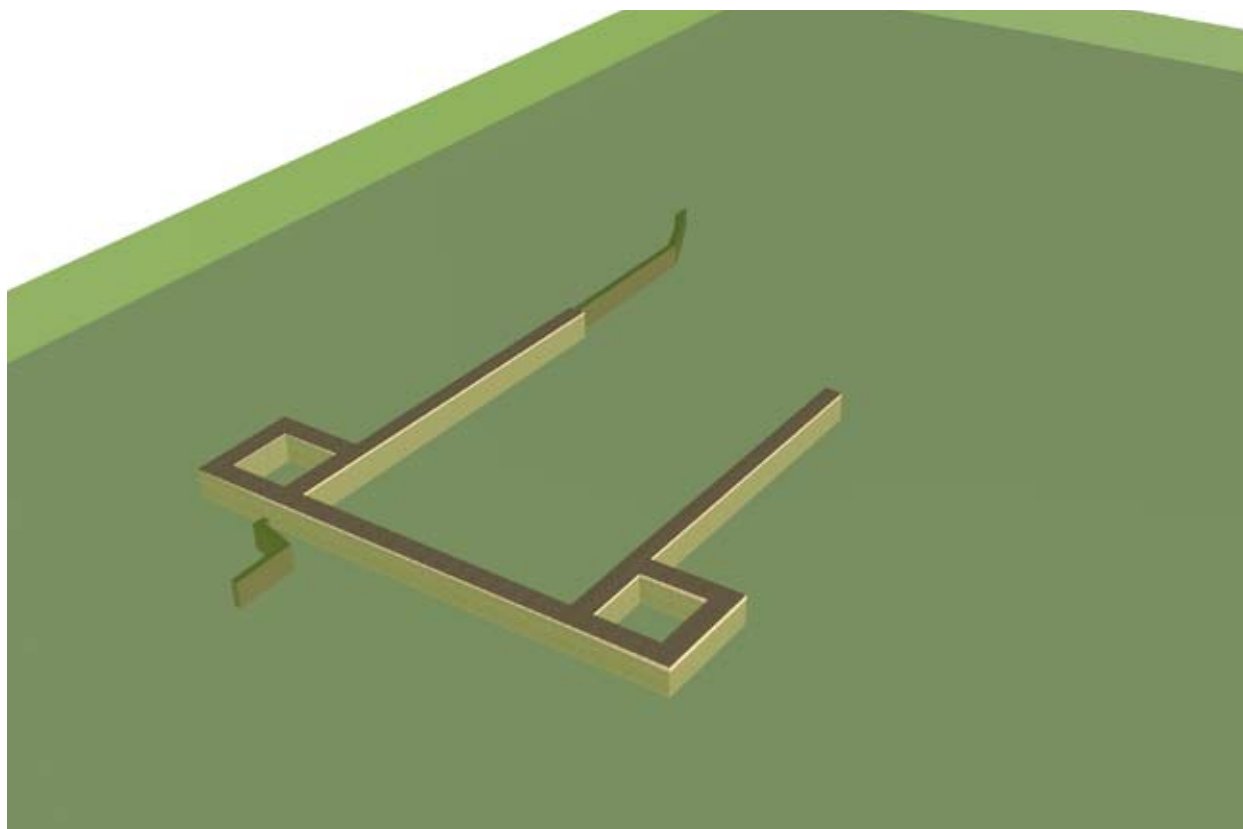
37 A kétszintes, és a szintek között nyílással áttört földemű kápolnáknak az 1100 körüli korszakból ismerjük a legkorábbi, a pécsi megoldással formailag is rokonítható változatát, amikor a két szint között a nyílást úgy hozták létre, hogy a kriptaszerű, oszlopos, négyzetes alaprajzú alsó kápolna középső szakaszát boltozat nélkül hagyták. Ilyen a speyeri dóm Szt. Emmeram kápolnája (1080-1100 között) és a maintzi dóm Szt. Gotthárd kápolnája (felszentelés 1137). E típus a 12-13. században főleg német területen terjedt el. E kápolnatípusról összefoglalóan lásd. STEVENS 2003. 69-124.

nyult egy ilyen nagy területű nyílás a padlóban – de a szimbolikus összeköttetés egészen a 19. század végéig megmaradt: e boltozat záradékában ugyanis egy kerek nyílást alakítottak ki,³⁸ amelyet majd csak Friedrich Schmidt falaztatott be.³⁹

Az új székesegyház építését – talán az itt még álló és használatban lévő régi kápolna miatt – nem a keleti, hanem a nyugati részek alapozásával kezdték meg. Erre vallanak legalábbis annak a középkori csatornának az építéstörténeti adatai, amely a székesegyház észa-

38 Hasonló boltozati nyílás található a svájci Amsoldingen St. Mauritius 11. századi templomának kriptájában, és az essen-i münster Ottó-kori kriptájában (STEVENS 2003. 122.).

39 BOROS 2002. 19.

13. A III. székesegyház 1. építési fázisa

ki oldalát kíséri.⁴⁰ A csatorna az északkeleti torony északi fala alatt indul. A tornyon átvezető szakasza szűk keresztmetszetű, kváderkövekből épült, ami a torony nyugati falán kívül fut csak bele egy nagyobb méretű, boltozott csatornaszakaszba.⁴¹ A csatorna egy forrás vizét szállíthatta el.⁴² Mint az újabb kutatások kide-

40 A csatornát először 1763-ban találták meg, majd 1866-ban Henszlmann is hírt adott róla, 1922-ben pedig Möller István és Szőnyi Ottó részletesen megkutatta. A csatorna Henszlmann szerint az északkeleti torony alól indult. Szerinte a torony alsó szintjén feltételezett ciszterna vízvezetője lehetett. Az indulását 1922-ben nem találták meg.

41 A torony belsejéből befut a torony északi fala alá is, de hogy azon túl, északkelet felé folytatódott-e, azt nem tudták megállapítani, bár a torony északi és keleti külső oldalán is végeztek ásásokat.

42 1922-ben a torony belsejében igen magas talajvizet találtak, aminek oka egy természetes rétegvíz kibukkanás lehetett ezen a ponton a székesegyháztól északra véget érő palás közetréteg déli határán. Mivel az 1922-es munkák célja éppen a székesegyház környékének vízelenítése volt, úgy vélték, hogy ez a csatorna is hasonló célokat szolgálhatott. Ebben részben igazuk is lehetett, bár nem abban az értelemben, ahogy ezt az újkorban el-

rítették, ugyanerről a pontról már egy régebbi, talán római kori csatorna is elvezette a vizet, a mai altemplom északnyugati sarka alatt délkelet felé. Ezt a csatornát az altemplom építésével elvágták, és ekkor derülhetett ki az építők számára, hogy a vízfolyás mekkora veszélyt jelent az északkeleti toronyra nézve, ezért vizét egy új, erős, falazott csatornával elvezették a torony alapozásától. A csatorna falazatára építették rá a tornyot.⁴³ Gosztonyi Gyula rámutatott, hogy

terjedt alagsövezési eljárásoknál ismerjük. Ez a falazott, boltozott, teljesen zárt keresztmetszetű csatorna nem csapolhatta le egy széles felületről a talajvizet, hanem csak egy pontról, egy forrástól vezethette el. Ez a forrás minden bizonnyal valahol az északkeleti torony északi részén volt, a középkori csatorna elzáródása után azért lehetett itt 1922-ben olyan magas a talajvízszint.

43 Gosztonyi úgy véli, hogy ez a falazat egy korábbi épülethez tartozott, ezért tér el nyugati falsíkja a toronyétól. Valójában e falsík iránya egyszerűen csak a csatorna irányához van igazítva, ami pedig római elődjének irányát követi. Ez nem jelenti azt, hogy a csatorna falazat bármiféle, a toronytól eltérő fölmenő fallal rendelkezett volna. A csatorna falazata saját megfigyeléseim szerint is egybeépült a torony alapozásával. Ugyanerre a következ-

az északkeleti torony bizonyosan együtt készült az altemplommal, még ha alapozásuk külső síkja eltérő jellegű is.⁴⁴ A toronyalapozást elhagyó csatornát a székesegyház északi fala mellett nyugati irányba folytatták egy járható méretű boltozott alagútban.⁴⁵ A csatorna vonalvezetése bizonyítja, hogy az északkeleti torony és a vele egykorú kriptá alapozásával egy időben már a székesegyház teljes északi oldalának alapozása elkészült, hiszen a csatorna pontosan követi annak vonalát egészen a nyugati homlokzat északi sarkáig. Csakhogy a csatorna nyugati szakasza eltér a keletitől. Míg keleten a csatornának mindkét oldalán saját falat építettek, nyugaton a csatorna déli falát egyszerűen a székesegyház alapfala képezi. Igen különös az a megoldás is, ahogy a csatorna az északnyugati torony falai alatt átfut. A csatorna a torony alapfalainál mélyebben helyezkedik el, az alapozások alatt azonban mégis erősen beszűkítették. Ezt Szőnyi Ottó úgy magyarázta, hogy a csatornát

---

tetésre jutott a csatornát részletesen megvizsgáló Boros László is. (BOROS 2002. 8-13.)

44 Ugyanis a torony belső terében az altemplom fala kváderburkolatú, míg a tornyon kívül ugyanazon a szinten csak törtkőből készült. Viszont a tornyon belüli szakasz kváderburkolatának síkja megegyezik a tornyon kívüli külső törtkő alapfal-síkkal, így kizárható, hogy a toronybelsőben az alapfalat utólag köpenyezték volna kváderekkel, tehát az altemplom alapfalának építéskor már meg kellett építeni a torony alatti kriptát is. (GOSZTONYI 1939. 208-209.) Ennek ugyan ellentmondani látszik az, hogy az 1922-ben végzett ásatások során megállapították, hogy a torony részben másodlagos faragott kövekből épült alapfalai az altemplom öntött szerkezetű alapfalaitól eltérő szerkezetűek (GOSZTONYI 1939. 205-206.), de ez nem okvetlenül időbeli különbséget jelent, hanem lehet, hogy csak az eltérő terhelés miatt alkalmazott eltérő építéstechnikát mutatja. A tornynak különösen erős és széles alapfalakat építettek a forrás által veszélyeztetett északi és keleti oldalon. A kváderekből és másodlagosan felhasznált faragott kövekből készült alapozás észak felé 125 cm-t, kelet felé 190 cm-t ugrik lépcsősen előre.

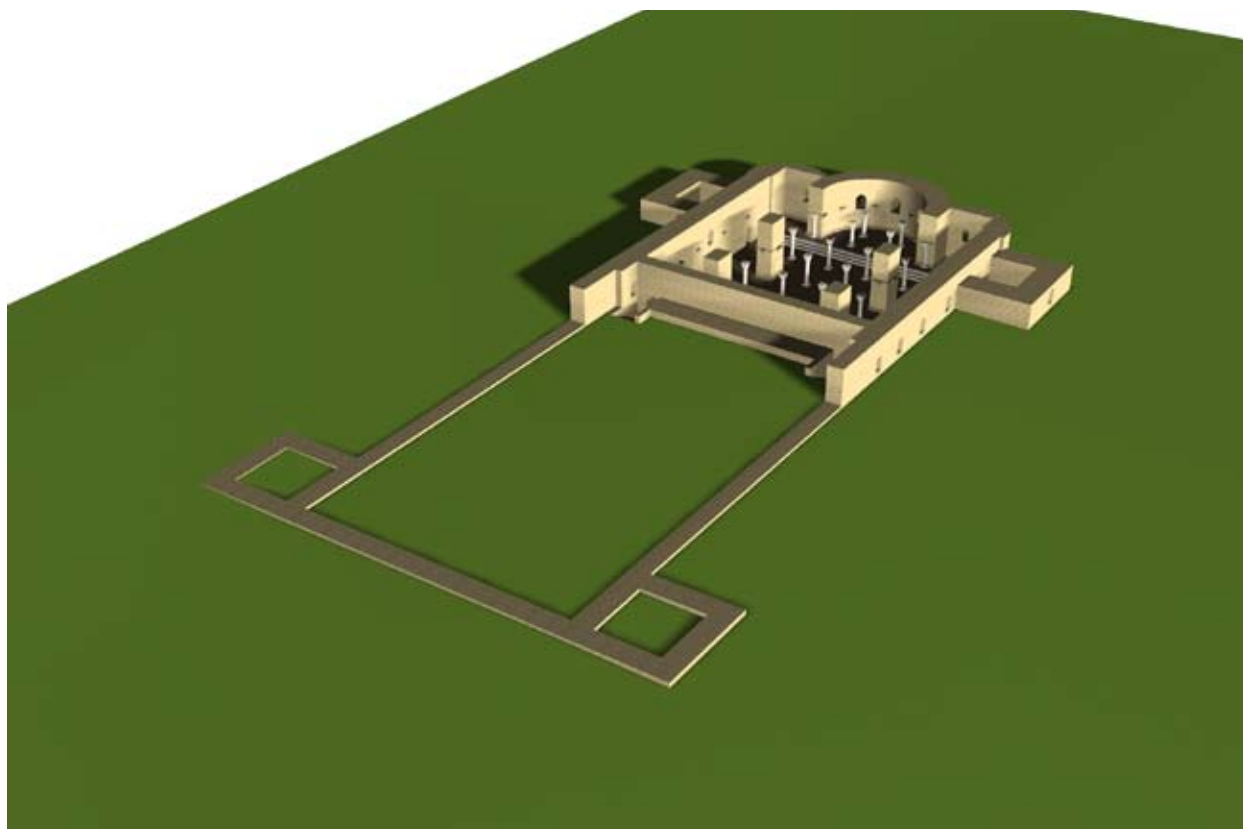
45 Amennyiben a csatorna célja pusztán egy forrás vizének a torony alapjaitól való elvezetése lett volna, nehezen magyarázható, hogy miért nem vezették ki rövidebb úton a vizet, vagy a régi római csatorna helyén, a kriptá alatt délre, vagy kisebb kerülővel a szentély mögött délkeletre. Ennek csak az lehetett az oka, hogy a vizet fel is kívánták használni valamilyen kúthoz. Valószínű, hogy ennek a csatornának egy további ÉK-DNy-i irányú szakaszát tárta fel Fülep Ferenc 1958-ban a püspöki palota északi szárnya előtt (FÜLEP 1984. Fig. 16.a.)

utólag fűrték át az alapozások alatti földrétegen, úgy hogy ne bolygassák meg a torony már álló kváderalapozását.⁴⁶ Erre a különös szituációra valóban ez az egyetlen logikus magyarázat. Tehát a csatorna, amely együtt épült az északkeleti torony alapozásával későbbi az északnyugati torony alapozásánál. Ebből egyenesen következik, hogy a templom alapozásait nyugatról kezdték el építeni, és csak egy későbbi fázisban érkeztek el az altemplom és az északkeleti torony alapozásához, amikor ráakadtak egy régi csatornára, így szükségessé vált egy új csatorna kiépítése, amely együtt épült a keleti részek alapozásaival, de az addigra már elkészült nyugati részek alapozásai mellé, ill. alá beásva lehetett csak befejezni.⁴⁷ Tehát a székesegyház alapozásai lényegében egy menetben, egységes terv szerint, de nyugatról kelet felé haladva készültek. Ebbe az egységes építési menetbe szervesen beleilleszkedtek úgy a nyugati, mint keleti

---

46 Bár Gosztonyi ezt nem fogadta el, és pusztán az építők túlzott óvatosságával magyarázta ezt a megoldást, de ő maga mutatott rá, hogy ha a csatorna egykorú, vagy korábbi lenne a toronyalapozásoknál, akkor sokkal egyszerűbb és biztonságosabb megoldás lett volna a csatorna áthaladási pontján az alapozásban egy teherelhárító ívet készíteni. Ez azonban nem illett bele a székesegyház építéstörténetéről alkotott koncepciójába, miszerint az épület elődje egy római kori, ókeresztény bazilika lenne, természetesen tornyok nélkül, de egyébként pontosan a mai székesegyház helyén, és a csatorna ennek keresztelőkápolnájából a vizet levezető római építmény.

47 Felmerült az a lehetőség, hogy a templom nyugati szakasza a nyugati toronnyal utólag épült volna hozzá az eredetileg rövidebb épülethez. Erre Boros László legutóbb a nyugati szakasznak az épület északi oldalán, a csatornában megfigyelhető eltérő alapozását hozta fel érvként: míg a hosszház alapfalai kváderborításúak, a nyugati szakaszé egyszerű törtkő (BOROS 2002a. 17.). Valójában azonban mindössze arról van szó, hogy a nyugati szakasz alapfala a torony belső terébe esik, míg a többi rész alapfala külső falsík. Magának a tornynak az alapfalai a hosszház többi részéhez hasonlóan szintén kváderekből készültek. Ezeket csak úgy lehetett falazni, hogy ha az alapozásnál szélesebb alapozási árkot ástak, amibe állva a kőműves az alapfalat rakhatta. A toronybelsőben jól megfigyelhetően csak olyan széles alapozási árok készült a templom északi falának, mint maga a fal, és ebbe öntött technikával készítették el az alapot. Nyilvánvalóan a toronyalapok biztonsága érdekében nem akarták kiemelni a torony viszonylag szűk belső terében az alapozás melletti természetes talajt. Ez a megfigyelés nem perióduskülönbséget, hanem az építők megfontoltságát igazolja.

14. A III. székesegyház 2. építési fázisa az altemplom boltozatai nélkül, délnyugat felől

toronyok alapozásai is.⁴⁸ Az északkeleti torony alapozási munkálatai idején már egy, talán középkori épület bontott építőanyagát is felhasználták.⁴⁹ Ez az épület alighanem az altemplom helyén álló kápolna lehetett, amely ha római

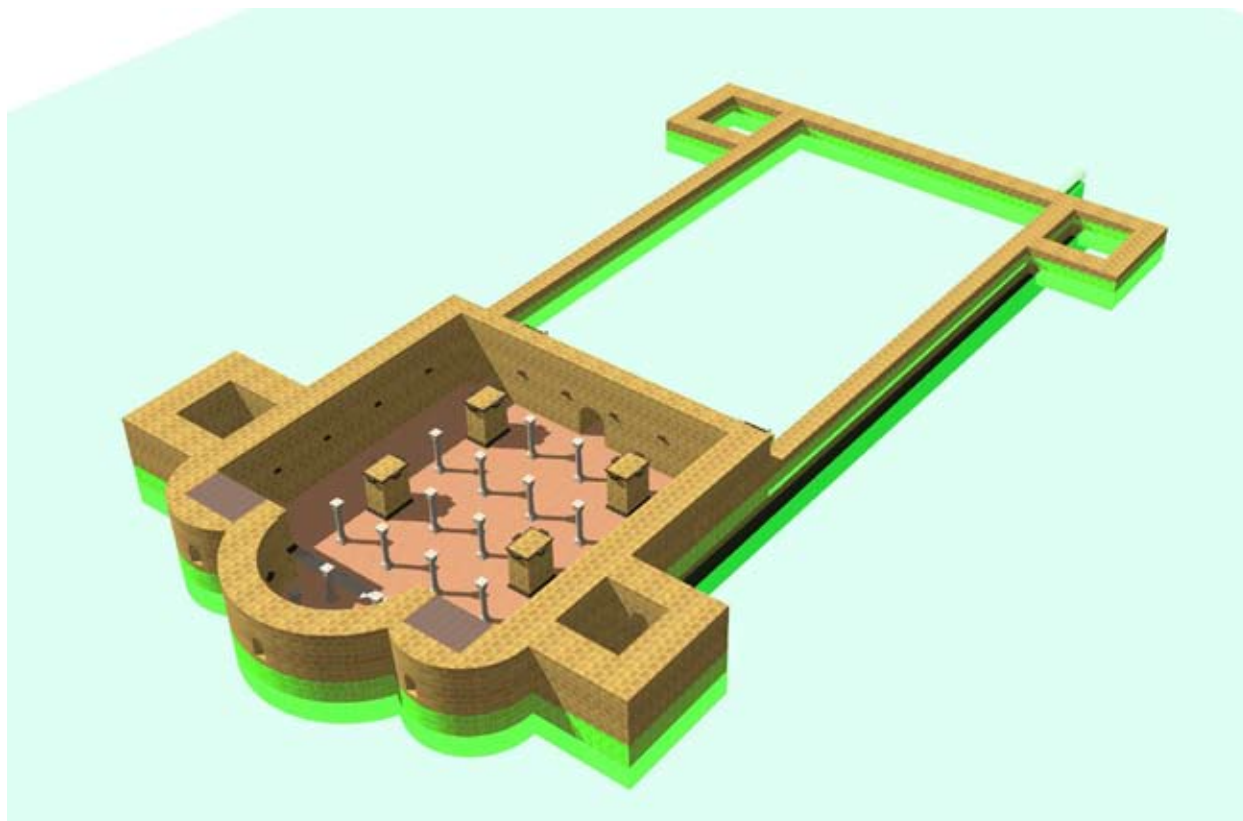
48 Míg az északkeleti torony esetében biztosak lehetünk abban, hogy a kriptával együtt épült, a délkeleti toronynál már van egy ennek ellentmondani látszó körülmény: Friedrich Schmidtnak a székesegyház átépítése során készített egyik 1:100 hosszszelvényi rajzán jelez egy olyan ablakot a kripa déli falán, amely a déli torony mögé esne. Ha ez az ablak valóban létezik, akkor a torony alsó szintje csak a kripa déli falának felépülte után épülhetett volna, és a délkeleti torony nem is szerepelhetett volna az épület eredeti tervében. Ma azonban nincs ilyen ablak, és falkutatás nélkül nem zárható ki, hogy nem is volt, pusztán egy rajzi tévedésről van szó. Erre vall, hogy a délnyugati torony alsó szint helyiségében ugyanúgy nem köpenyezték utólag a helyiség északi határát alkotó kripa alapfalát, mint ahogy az északkeleti torony esetében sem, és ez itt is inkább arra vall, hogy a kripa és a torony alsó szintje együtt épült fel.

49 Sajnos ezekről az alapozásba beépített faragott kövekről csak Szőnyi Ottó írásos közléséből tudunk, így csak az ő szakértelmében bízva hihetjük azt, hogy nem római épületek köveiről, hanem egy lebontott korábbi középkori épület elemeiről van szó.

eredetű is volt, a harmadik székesegyház építésének idejére már minden bizonnyal középkori átépítésen is átesett.

A keleti rész alapozása egyben az altemplom felépítését jelentette. Az öthajós altemplom a templom teljes szélességét elfoglalja. A szélső mellékhajóknak belül egyenes, kívül félköríves záradéku mellékszentélyek, a háromhajós középső részt félköríves főapszis zárja. A mellékszentélyek és az északkeleti toronyalj-kápolna keleti falán egy-egy, a főapszison három ablak nyílik. Az altemplom oldalfalain eredetileg valószínűleg 3–3, tölcseres bélletű, félköríves ablakot alakítottak ki.⁵⁰ A keleti tornyok alatti helyiségeket is kápolnákként képezték ki, keleti falukban egyenes záradéku oltárfülkével. A kripa lejárata eredetileg feltehetően a mellékhajók külső szélén levezetett lépcsőkkel oldhatták meg. Erre utal a déli oldalon egy olyan kripaablak ábrázolása a Koller által közölt

50 A délnyugati ablak helyére később egy ajtó került, de ennek az ajtónak a Koller művében megjelent 18. századi metszeten vázlatosan ábrázolt kerete inkább későgótikus nyílászkeretformákra emlékeztet.

15. A III. székesegyház 2. építési fázisa az altemplom boltozatai nélkül északkelet felől

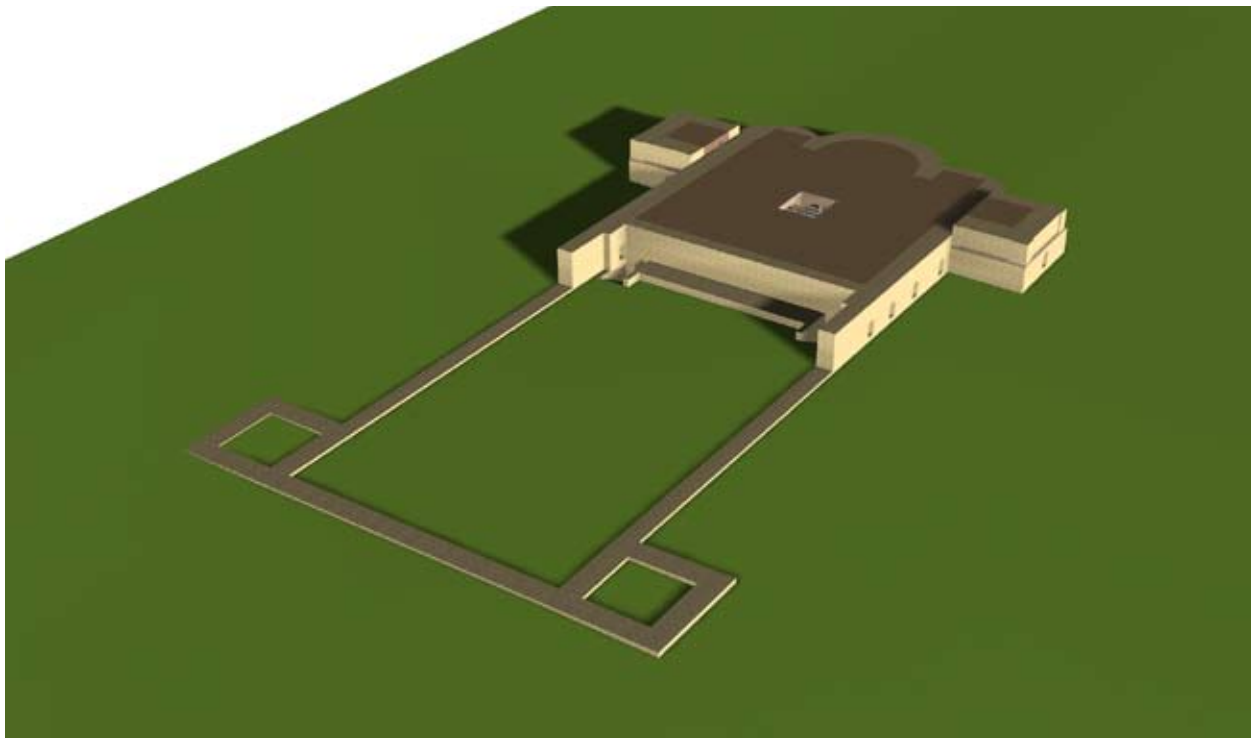

16. A pécsi székesegyház altemploma Dulánszky Nándor püspök síremlékével

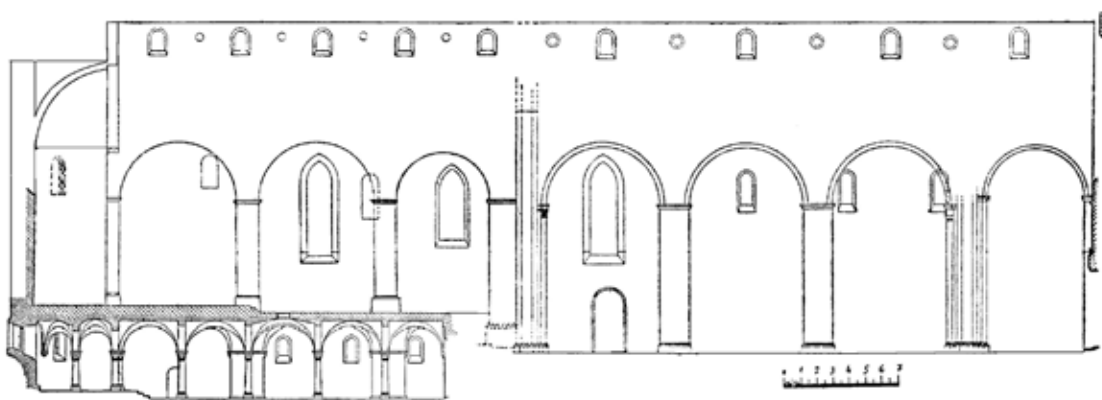
metszeten, amely a későbbi altemplomi lejárók elkészülte után értelmét veszítette, ugyanis ettől kezdve a szentélybe felvezető lépcső alá nyílt. Az altemplom nyugati falának közepén egy ajtó nyílt, amely valószínűleg egy sírkamrába

vezetett át.⁵¹ Az altemplom belső tagolásánál

⁵¹ A 18. század elején ebben alakították ki az altemplom új, középső lejárátát, a neoromán átépítés után pedig az építető püspök, Dulánszky Nándor temetkezett ide. Tóth Melinda falkutatása mutatta ki, hogy a sírkamrának

17. A III. székesegyház 2. építési fázisa

18. A III. székesegyház románkori állapotának rekonstruált hosszmeteszete, Friedrich Schmidt felmérése és Gosztonyi Gyula átrajzolása alapján

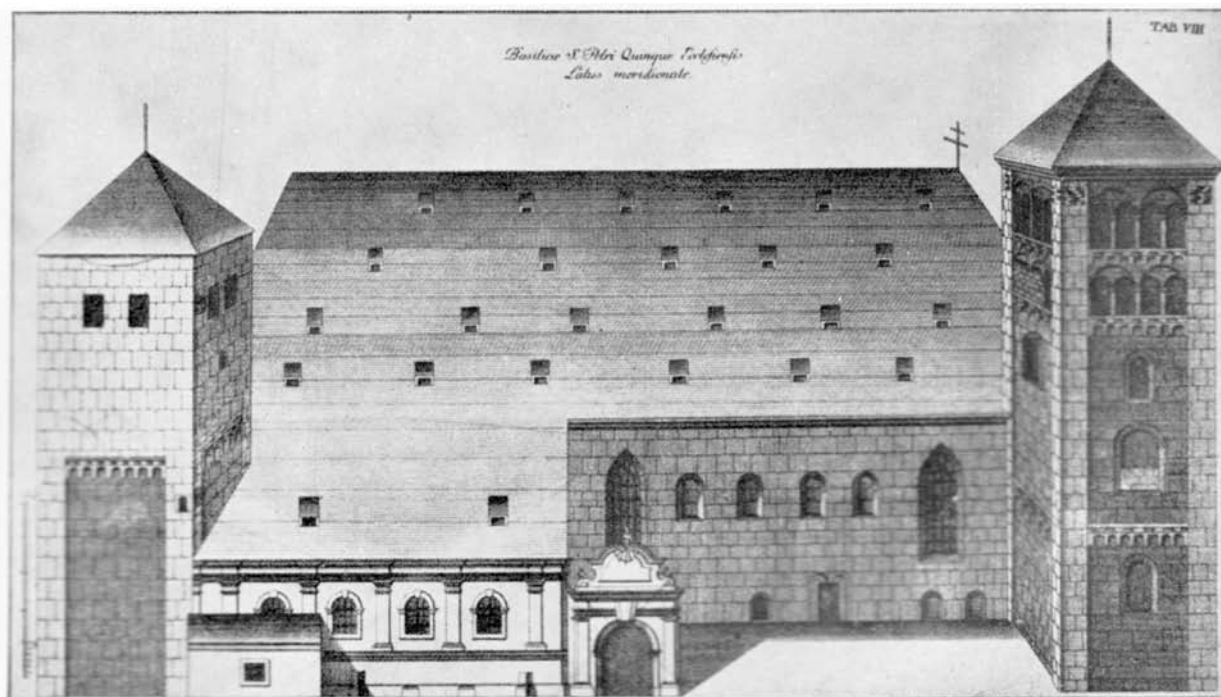
figyelembe vették a tervezett szentély pillérosztását is: négy nagyméretű téglalap alakú pillért építettek a kripta boltozatát tartó oszlopok

közé.⁵² A pillérek között öthajós rendszerben, lapos kockafejzettel koronázott oszlopokat állítottak, melyeket magas attikai lábazattal és erőteljes fejlemezzel díszítettek.

az altemplomra nyíló, ma elfalazott bejárata az altemplom nyugati falával egyidős, románkori nyílás. (Boros 2002a. 17-19.)

52 E pilléreket lábazati- és vállpárkánnyal díszítették, a boltozat hevederíveinek indítása alá pedig profilált konzolokat helyeztek.

19. A pécsi székesegyház déli homlokzata a XVIII. század végén (Koller József nyomán)

A pécsihez hasonló nagyméretű, a teljes szentély területére kiterjedő csarnokkripták már a 11. század első felében megjelentek a Rajnavidéken (Köln, Sankta Maria in Kapitol; Speyer, dóm) ám ott más típusú, keresztházas szentélyfejekkel kapcsolódtak össze. A pécsihez közelebb álló, valódi keresztház nélküli, háromhajós szentélyfejjel egybeépített csarnokkripták a 11. század második felében terjedtek el Itáliában (Otranto, dóm,⁵³ Firenze, San Miniato al Monte,⁵⁴ Modena, S. Geminiano dóm,⁵⁵ Nonantola, S. Silvestro dóm⁵⁶). Elsősorban a modenai kriptá tekinthető jó párhuzamnak, nem csak a háromapszisos szentélyalaprész, hanem a kriptá nyugati homlokzatának közepéhez csatlakozó négyzetes építmény miatt is. Modenában ennek csak az alapjai maradtak fenn, Pécssett azonban ma is áll itt egy sírkamra, amely fölé minden

bizonytalán már eredetileg oltárt terveztek és a később ide is épült a gazdagon díszített Szt. Kereszt oltár. Elrendezése igen hasonló a feldebrői altemplom sírkamrájához.⁵⁷ Feldebrőn ez a sírkamra saját oltárral, és betekintő ablakokkal rendelkezik, amelyek egyértelművé teszik a benne eltemetett halott körül gyakorolt szentkultuszt. Ilyen részletek létéről vagy hiányáról Pécssett kutatások hiányában nem tudunk ugyan, de egy ilyen kiemelt helyzetű, a templom közepére helyezett sírkamrának nagy jelentőséget kell tulajdonítunk. A pécsi székesegyházban eltemetett legjelentősebb személy Péter király, ám őt, mint láttuk még a második székesegyházban temethették el. Persze nem zárható ki sírjának későbbi translációja az új székesegyházba, de ez személye körül egy olyan kultusz létét feltételeznél, amelyre semmilyen nyom nem maradt fenn. Ezzel szemben felmerülhet egy másik lehetséges személy lehetősége is: Mór püspöké, aki körül már igazolhatóan a középkorban kialakult egy helyi kultusz.⁵⁸ Ráadásul halála nem sokkal a harmadik székesegyház építésének megkezdése

53 A főoltárt 1088-ban szentelték fel. KAPPEL 1996. 52., Abb. 459.

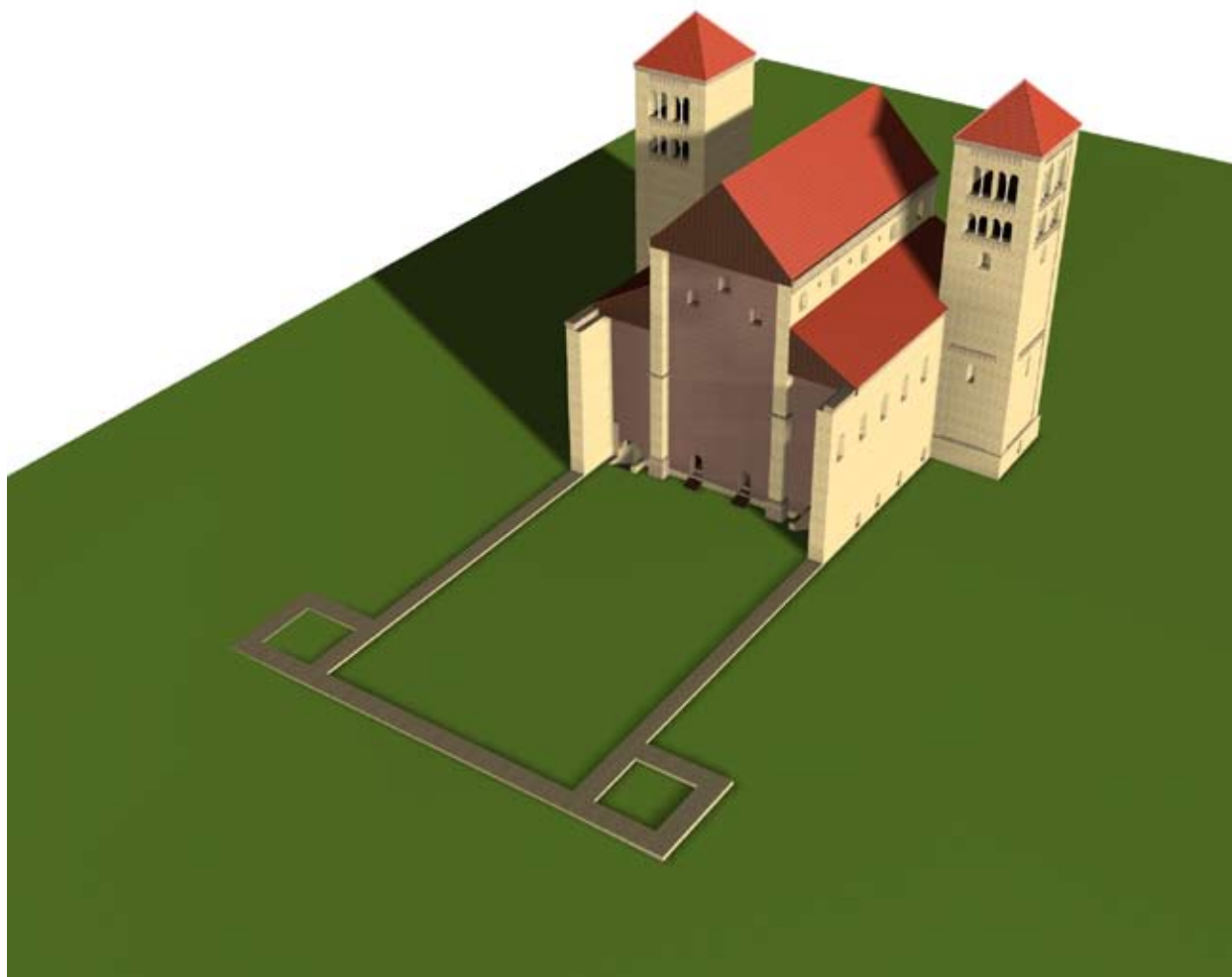
54 A ma álló templom építését a keleti részén a kriptával kezdték meg 1062-ben. BRUCHER 1987. 165.

55 A kriptá 1099-1106 között épült fel. CASANELLI 2005. 146, Abb. 14.

56 A kriptá építését 1088 és valószínűleg 1093 között, de mindenképpen 1100 előtt kezdték meg. MONTORSI 1988. 119.

57 TÓTH M. 1987. 103-105.

58 E kultusz közvetlenül csak a 15. századtól igazolható, de már a 12. század elejéről származó Szt. Imre legendában van rá utalás.

20. A III. székesegyház 3. építési fázisa

zés leállt a diadalív vonalában, és feltehetően ott egy ideiglenes válaszfalat emeltek, ami lehetővé tette, hogy a kész szentélyt már használatba vegyék.⁶⁰ A déli mellékhajó déli falát magasra helyezték, nagyméretű, rézsús bélletű, félköríves ablakok törték át. Eredetileg valószínűleg négy ilyen ablak lehetett.⁶¹ A mellékszelek eredeti ablakairól nem tudunk, ezeket feltehetően a helyükre vágott egy-egy nagy gótikus

a kriptaszint falairól, és külső szélük 25-30 cm-es vastagságban már a toronyfalak boltozatára támaszkodik fel (GOSZTONYI 1939, 202.).

60 E válaszfal magyarázhatja, hogy a szentély nyugati pillérpárját a többen kisebb pillérközzel helyezték el. Ennek következtében a szentélyárkádok legnyugatibbi ívei a többenél szűkebbek lettek, ami statikailag is kedvező megoldás volt, lévén hogy az utolsó pillért egyelőre nyugat felől nem támasztotta meg a hosszház árkádsora.

61 Közülük egyet egy gótikus, kettőt pedig egy neogótikus csúcsíves ablak elpusztított.

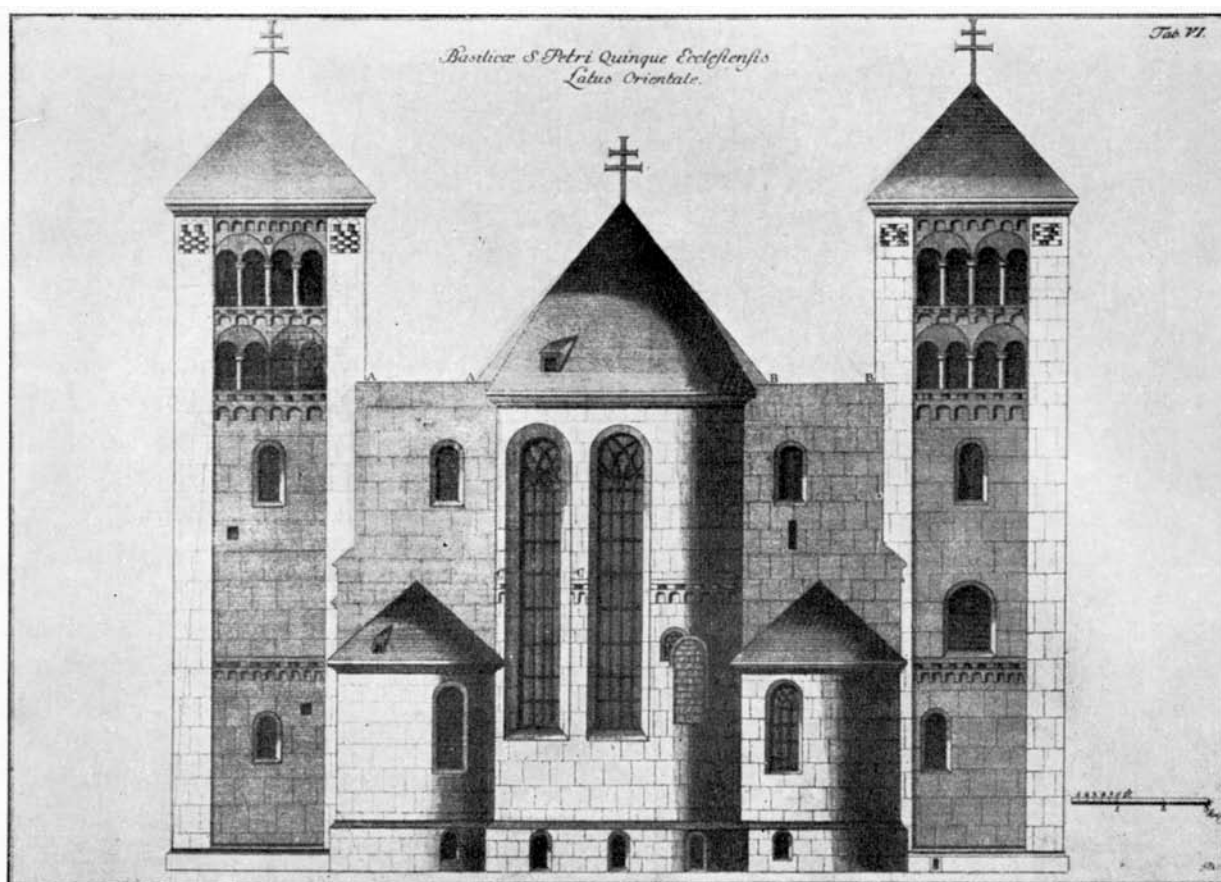
előtt, vagy éppen az építkezés elején következett be, így sírjának az új székesegyház központjába helyezése logikus megoldás lehetett.

Az altemplom beboltozását hamarosan követte a szentély felépítése.⁵⁹ Egyelőre az építke-

59 A kettő sorrendiségét bizonyítja a mellékszelek helyzete, ahol a kriptaszint eltérő mellékszelek-kiképzése miatt a felső szint apszisfalai a kripta boltozataira támaszkodnak. A másik bizonyíték a szentély pilléreinél a kriptaszint 5-10 cm-es „lecsúszása” az altemplom nagy pilléreinél, minek következtében azok is valamelyest az altemplomi boltozatok fölé kerültek. Ez egy tervváltozás következménye: a szentélyt és annak főhajóját az altemplom építése idején tervezettnél valamivel szélesebbre építették. A szentély falait a kriptafalaknál sokkal vékonyabbra vették, a tornyoknak a szentellyel közös falainál azonban, nyilvánvaló szerkezeti okokból nem merték vállalni ezt a vékonyítást, ám a szentély körítőfalainak belső falsíkját sem akarták megtörni, így ezeket a falszakaszokat a tornyok belső tere felé vastagították meg. Ennek következtében az emeleti falak itt is „lecsúsztak”

21. A románkori székesegyház rekonstruált szentélye

22. A pécsi székesegyház keleti homlokzata a XVIII. század végén (Koller József nyomán)

23. Ívsoros párkány elemei a dómkötárban

24. Párkánykonzol a dómkötárban

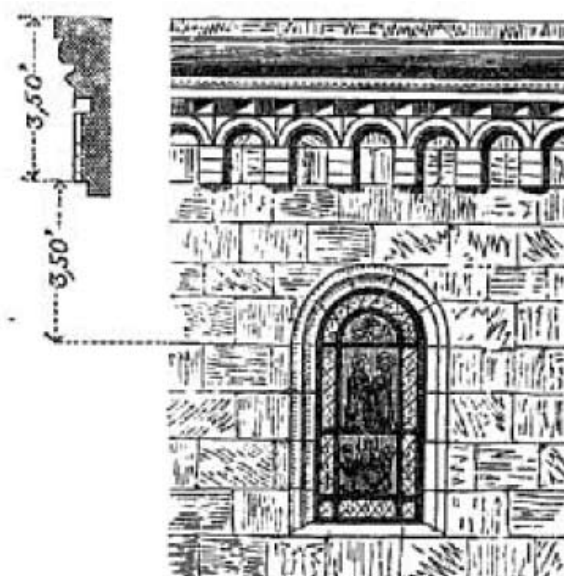
ablak pusztíthatta el. A főapszis eredetei ablakiból is kettőnek a maradványai kerültek elő a 19. századi bontások során, az apszis északi és déli oldalán. E keskeny, magas, tölcéséres béléttű, félköríves ablak helyzete arra vall, hogy eredetileg egy hármás ablakegyüttes része lehetett, melynek középső és déli tagját a szentély két nagy későgótikus ablaka tüntette el.⁶² Az apszisokat lábazati párkány és konzolokra támaszkodó ívsoros párkány, felette pedig fűrészfogmotívum díszítette. Az ívsoros párkány konzolai közt állatfejes díszűek is voltak.⁶³ Az apszisokéhoz hasonló, ívsoros fűrészfogas díszű főpárkányt kapott a főhajó gádorfala is. A főhajó gádorfalainak felső sávjában öt alacsony, de széles, félköríves záradékú, tölcéséres béléttű, kívül kettős homorlattal, a homorlatok között pedig horonnyal profilált ablak sorakozott.⁶⁴

62 A déli ablak csekély maradványa a déli későgótikus ablak mellett került elő (CZOBOR 1882a. 320., TÓTH M. 1974. 216. jegyzet. Az északit egy későbbi, nagyobb románkori ablak megcsonkította, de maradványait a székesegyház keleti homlokzatát ábrázoló, Koller József által közölt metszet és Koppay József 1882-ben készített akvarellje (TÓTH M. 1994e.) is ábrázolja.

63 Hasonlókat ismerünk az egri székesegyház 12. századi szentélyéről is.

64 Csak a déli fal ablakairól vannak felmérési rajzok, de Henszlmann egy megjegyzése arra utal, hogy az északi oldalon is voltak ablakmaradványok (HENSZLMANN 1869. 19.).

Köztük négy, kisméretű, kerek szellőzőnyílás helyezkedett el. A tornyok tagolása nagyjából a templomtestét követte. A lábazati párkány itt az apszisokénál alacsonyabban helyezkedett el, de az első övpárkány már a mellékapszisok koronapárkányának vonalában volt, tagolása is azt követte. A tornyok második övpárkánya a templom főhajó-párkányának magasságában húzódott, majd két, kapcsolt négyes ikerablakkal áttört harangszint következett, melyeket hasonló párkányok zártak le. A párkányok csak a toronysarkok lizénái által határolt faltükrökben

26. A székesegyház főhajó-gádorfalának felmérése (Henszlmann Imre nyomán)

27. A III. székesegyház 4. építési fázisa

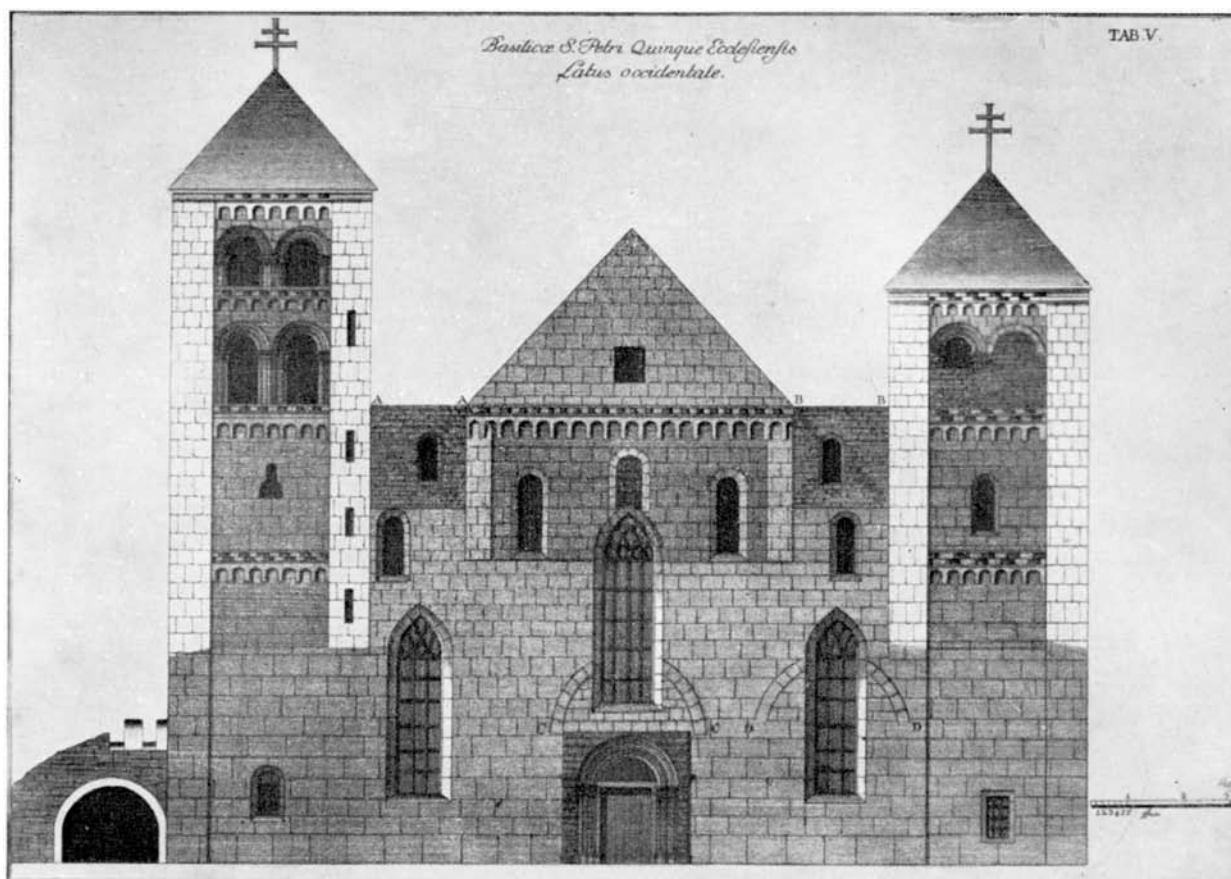
futottak végig, magukat a lizénákat csak a legfelső szinten zárta le egy-egy többsoros fűrészfogdíszből álló mező. A harangemeletek közül az alsók valamivel alacsonyabbak voltak mint a felsők. Az északi torony északi oldalán biztosan, de feltehetően a déli torony északi oldalán sem voltak harangablakok. Ezeket az ablakokat kockafejezetes oszlopok tagolták.⁶⁵ A szentélyépítmény a kriptához hasonlóan igen szerény szobrászi díszet kapott. Az apszisok állatfejes konzolai jelentik a legigényesebb szobrászmunkát, a többi építészeti tagozat mind egyszerű profilált szerkezet: párkányok, kockafejezetek voltak. Keltezésük ennek megfelelően ezeknek

65 A tornyokat a 19. század elején Pollack Mihály az alsó szint kivételével újraépíttette. Ekkor cserélték ki az eredeti oszlopokat másolatokra. Az eredeti oszlopfők még évtizedekig megvoltak a székesegyház északi udvarán, Henszlmann még ott látta őket (HENSZLMANN 1869. 23.), később azonban elkallódtak.

is igen nehéz, de valószínűleg nem tehetőek az 1100 körüli időszaknál korábbra.

Az építkezés következő szakaszában építették fel a templom hosszházát. Elsőként a körítőfalakat húzták fel. A déli mellékhajó külső falának felső részén feltehetően öt félköríves, tölcseres béléttű ablakot alakítottak ki.⁶⁶ Ezek méretük tekintetében igazodtak a szentély mellékhajóinak ablakaihoz, de azoknál szélesebb tengelytávval helyezték el őket, a délnyugati torony és a szentély közötti falszakaszon szimmetrikusan osztották ki őket. Nem világos, hogy a nyugati tornyok ebben a periódusban milyen magasságig épültek meg, a Koller által közölt nyugati látképen megfigyelhető homlokzattagolás azt sugallja, hogy talán csak az első

66 Az ablakok közül egyet a déli kapu felett vágott gótikus ablak pusztíthatott el. A tőle keletre eső még látszik Koller metszetén. A három nyugati ablakot Friedrich Schmidt felmérése ábrázolja.

28. A pécsi székesegyház nyugati homlokzata a XVIII. század végén (Koller József nyomán)

emelet magasságáig. A nyugati homlokzat középkori kialakításáról csupán ezen ábrázolás nyújt információkat, ugyanis ezt már a 19. század elején átépítették. A templom főkapuja felett ív látható és mellette egy hasonló ív figyelhető meg a déli mellékhajó vonalában is, ám itt kapunak semmi nyoma. Az ívek szerepe kérdéses, de a legvalószínűbb magyarázat, hogy kapuzatok számára készült teherelhárító ívek voltak, amelyek a kapuk megépítéséig talán nyitva is álltak, így a folyamatban lévő építkezés közben az anyagszállítást nem akadályozták a kapukeretek. Az építkezés befejező szakaszában helyezték el a kapuzatot, de végül csak a középső nyílásban, a délit pedig egyszerűen befalazták.⁶⁷ A kapuzatok felett, a főhajóban és a mellékhajókban eltérő szintmagasságban a belső falsíkokat beljebb ugratták. Ez arra vall, hogy az

építkezés során itt egy tervváltozás következett be, mely abból állt, hogy a nyugati szakaszban egy háromszakaszos karzat építését tervezték és a karzat padlószintjei ezekre a padkákra kívánták feltámasztani. Több más jel is utal erre a karzattervre. A Koller által közölt metszet szerint nyugati külső homlokzaton, a mellékhajók felett, a mellékhajók tetőzetének magasságában is folytatódott a homlokzat kváderfalazata, és egy-egy félköríves ablak is nyílt rajtuk. Ezek az ablakok helyzetüknél fogva semmiképpen sem nyílhattak a padlástérbe, így csak úgy értelmezhetőek, hogy a mellékhajók tervezett karzattereit a mellékhajók födémszintje fölé emelkedő helyiségekként kívánták kialakítani, és az ablakok ezek megvilágítására szolgáltak volna. Szintén a karzattervre utal a nyugati pillérpár kialakítása. A Henszlmann Imre által a déli pilléren felmért, különböző magasságban elhelyezett fejezetzónák arra vallanak, hogy a pillért egy boltozott nyugati karzat megtámasztására alakították ki. A pillért olyan görögkereszt alaprajzon építették fel, ahol a kereszt szárait egy-

⁶⁷ Persze azt sem lehet kizárni, hogy az északi mellékhajó vonalában is terveztek kaput és lehetett teherelhárító ív is, ám mivel ez a kapu sem épült meg, az ívet eltünteték vagy nyomait a 18. századi rajzoló egyszerűen nem vette észre.

29. A III. székesegyház 5. építési fázisa

egy féloszloppal díszítették. Hasonló alaprajzú pillérrel toldották meg a szentély nyugati, hasáb alakú pillérének a szentély ideiglenes válaszfalán valószínűleg kívül eső végét is. E pillérek összetett formáját az határozta meg, hogy haránt irányú ívek hordására alakították ki őket.⁶⁸ A keleti és nyugati kereszt alakú pillérek között két egyszerűbb pillérpár épült, de ezek eredeti formája kérdéses.⁶⁹ A nyugati pillérpárnak talán

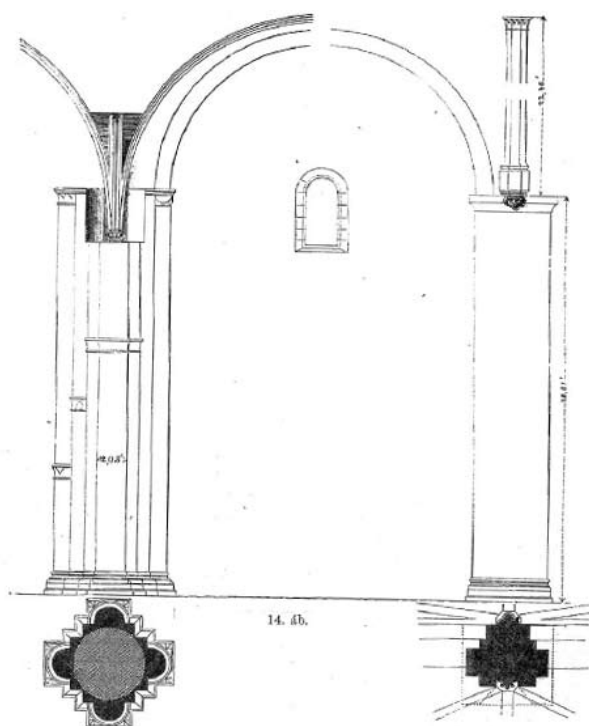
68 A hosszáfalalak építéséhez képest bekövetkezett tervváltásra az utal, hogy ezeknek a haránt irányú íveknek megfelelő falpilléreket, vagy konzolokat a körítőfalak építése során még nem alakítottak ki. Csak később, már a diadalív építése idején helyeztek el másodlagosan átfaragott konzolokat a diadalívpillérekkel szemben az északi és déli körítőfalon.

69 Ezek a közbülső pillérek a 19. században, a Schmidt-féle restaurálás előtt, a szentélybelsőkhöz hasonló, egyszerű, téglalap alapú hasábformák voltak. A restaurálás során ezeket az erősen sérült és javított pilléreket lebontották, és falazatukban, ill. alapozásukban

még ebből a korszakból származó keleti fejezetei a keleti tornyokon alkalmazottakéhoz hasonló kockafejezetek voltak,⁷⁰ az alacsonyab-

számos 12. század második felére keltezhető, a székesegyház szentélyrekesztőjéből származó töredéket bontottak ki. Ebből arra lehet következtetni, hogy a románkori szentélyrekesztő bontása idején, azaz valószínűleg 1500 körül, vagy a 18. század elején, a templomhajó valamely beboltozása miatt a pilléreket átépítették. Ez az átépítés a forma módosításával is járhatott. Elképzelhető – bár erre sajnos semmilyen bizonyítékunk sincs –, hogy a Friedrich Schmidt által emelt, keleti és nyugati irányban féloszlopokkal bővített pillérforma valamilyen olyan, a bontás során tett megfigyelésre támaszkodik, amelyről sajnos nem maradt fenn dokumentáció.

70 Csak a pillérpár keleti és nyugati fejezetei maradtak fenn. Azt, hogy az északi és déli oldalon is voltak-e fejezetek, azt az 1500 körüli boltozás miatt készült átalakítások miatt nem tudjuk, de valószínűbb, hogy a főhajó felé eredetileg sem lehetett fejezet, ugyanis ezek elbontását a gótikus átépítés nem indokolta: a gótikus falpilléreket a meghagyott fejezetek fölé egyszerűbb lett volna beépíte-

30. A székesegyház első, északnyugati pillére (Henszlmann Imre nyomán)

ban fekvő nyugati fejezeteket nem ismerjük, Henszlmann Imre rajzán a keleti pillérpár fejezeteihez hasonló, leveles fejezetekként ábrázolja őket. A keleti pillérek féloszlopait gazdagon díszített fejezetekkel látták el, a mellékhajó-falakon pedig velük szemben konzolokat helyeztek el a diadalívek tartására. A fejezetek körül a déli pillér déli féloszlopfője és vele szemben a déli fal konzola figurális, a többi tagozat ornamentális díszet kapott. A pécsi székesegyháznak ezek a 12. század harmadik negyedére keltezhető fejezetei⁷¹ jelentik az első komolyabb épületszobrászati díszeket.

A hosszház új pillértípusai és azok elrendezése, ha nem is azonosak, de mégis sok hasonlóságot mutatnak a székesfehérvári bazilika, feltehetően Kálmán király korában kiépített pillérrendszerével. Fehérváron a diadalív a pécsinél valamivel egyszerűbb, itt nem kereszt alakú, hanem négyzetes pillérmagokat bővített-

ni, mint a fejezeteket kibontani, majd a helyén elkezdni a gótikus falpillér falazását.

⁷¹ A fejezetek jobb minőségű párhuzamai a modenai dóm harangtornyának, a Ghirlandának az 1169-ben elkészült második harangszintjén, az északi oldal ablakainak belső oldalán jelennek meg. MONTORSI 1976. 103, 300-301.

tek négy irányban féloszlopokkal. A többi pillér formája Székesfehérváron is bizonytalan.⁷² A rokonság felvetik annak a lehetőségét, hogy a pécsi hosszház pillérrendszerének kialakítása a fehérvári építkezés hatására történt.

A pillérrendszer építése során hamarosan újabb tervváltozás következett be. Lemondtak a karzat építéséről, a nyugati pillérpár törzsét a karzatboltozat tartására szánt nyugati fejezetek felett továbbépítették a gádorfal tervezett árkádíveinek magasságáig, és ott újabb, egyszerűbb, profilált fejezetekkel zárták le.⁷³ A nyugati homlokzati fal belső oldalához egyszerű lapos falpilléreket építettek hozzá, az új nyugati árkádív hordására. Ekkor már el kellett falazniuk a mellékhajókba tervezett kapu, vagy kapuk teherelhárító íveinek alját is.

A hosszház pilléireire támaszkodó árkádívek tagoltabbak a szentély árkádjainál: mindkét oldalon egy-egy horony díszíti a profiljukat. Az ívek feletti gádorfalat a szentély nyílásrendszerére emlékeztető, de más arányú és méretű ablakokkal törték át. A félköríves ablakokat nagyjából az árkádívek tengelyében helyezték el a nyugati kivételével, ezt ugyanis egy kissé keletebbre tolták, feltehetően azért, hogy a torony minél kevésbé árnyékolja le. A keleti ablak két oldalán egy-egy körablak is előkerült, és elképzelhető, hogy a többi ablakközben is voltak ilyenek. A főhajó nyugati homlokzatának felső részén, ívsoros, fűrészfogas párkánnyal lezárt faltükörben hármas ablakcsoportot alakítottak ki. A három félköríves, tölcséres béléttű ablak közül a középső a két szélsőnél valamivel magasabb volt.

⁷² Szabó Zoltán szíves szóbeli közlése szerint, bár a pillérek magja itt is bizonyosan hasáb alakú volt, de a legújabb kutatások arra utaló nyomokat találtak, hogy ezeket a pilléreket is féloszlopok bővíthették az árkádívek irányában. Feltételezését arra alapozza, hogy a pillérek meglévő fejezet-elemein megfigyelhető egy olyan utólagos lefaragás, amit elsősorban az indokolhat, hogy a pillérek eredetileg két irányba féloszlopokkal voltak bővítve, de a 14. századi köpenyezésekor ezeket a féloszlopokat levésték.

⁷³ A nyugati fejezeteket a keletieknél magasabbra helyezték, amit az indokolt, hogy a gádorfal szűkebb nyílású nyugati árkádíve a többi árkáddal azonos záradék-magasságba kerülhessen. Ez is arra vall, hogy ekkor már nem terveztek karzatos, ugyanis a karzat beépítésekor ennek az összefüggésnek nem lett volna jelentősége.

31. A III. székesegyház 6. építési fázisa

A hosszház főhajójának befejezése tényleg kerülhetett sor a szentélyt lezáró ideiglenes válaszfal lebontására, és helyén a szentélyrekesztő felépítésére, valamint a templom kapuzatainak kialakítására. Ezek a befejező munkák azonban már a 12. század második felére csúsztak át.

A harmadik pécsi székesegyház építéséről nem csak az írott forrásaink hiányoznak, hanem az építkezés datálását segítő művészettörténeti adatok is szegényesek. Az épület építészeti formái, és faragottkő tagozatai alapján legfeljebb annyit mondhatunk, hogy a katedrális építése valamikor a 11. század utolsó negyedében kezdődött és az épület a 12. század harmadik negyedében tető alá került.⁷⁴ A székesegyház alapozása és talán kriptája még valószínűleg az

⁷⁴ A pécsi székesegyházéval azonos méretű, és hozzá hasonló elrendezésű Modenai San Gimignano székesegyház építése is hasonló időköz fogott át: 1099-ben kezdték meg és 1184-ben fejezték be az építkezést. CASSANELLI 2005. 148.

32. A székesegyház nyugati pillérpárjának fejezetei

33. A déli diadalív pillér nyugati fejezete

36. A déli diadalív pillér déli fejezete

34. Az északi diadalív pillér északi fejezete

37. A déli diadalív pillér déli fejezetének rövid oldalai

35. Az északi diadalív pillér nyugati fejezete

38. A déli mellékhajó diadalívének déli konzola

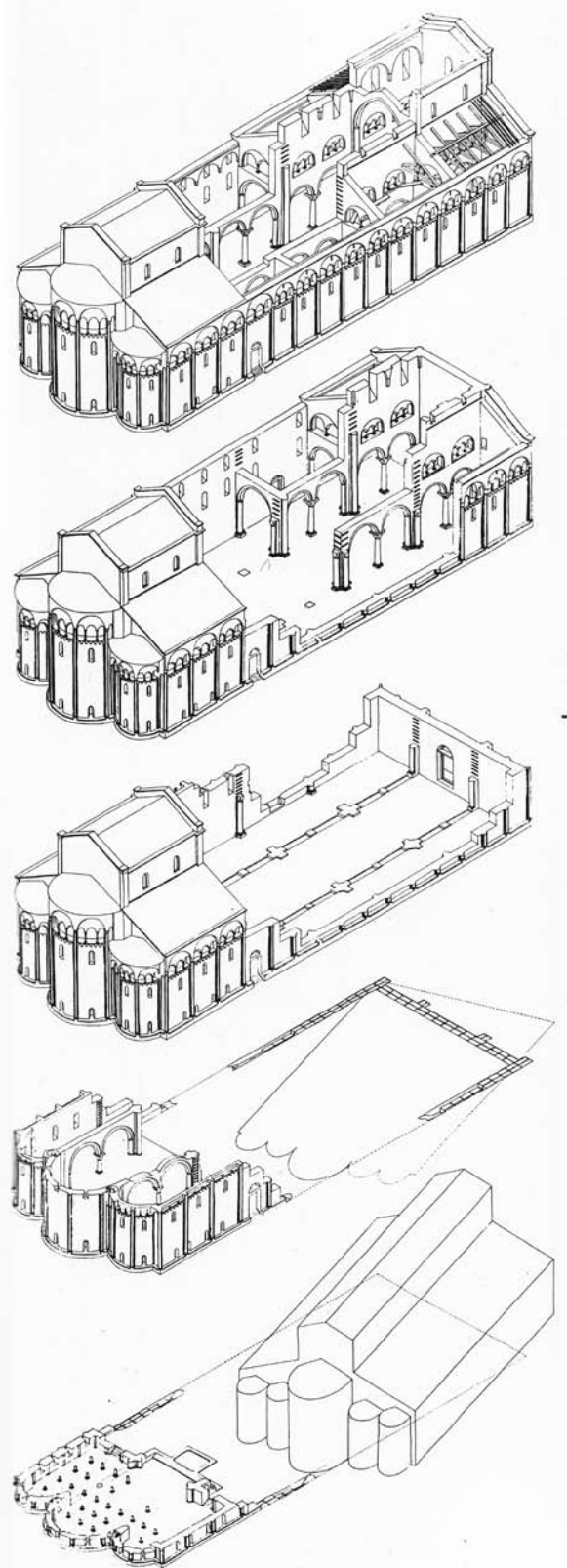
39. A déli mellékhajó diadalívének déli konzola

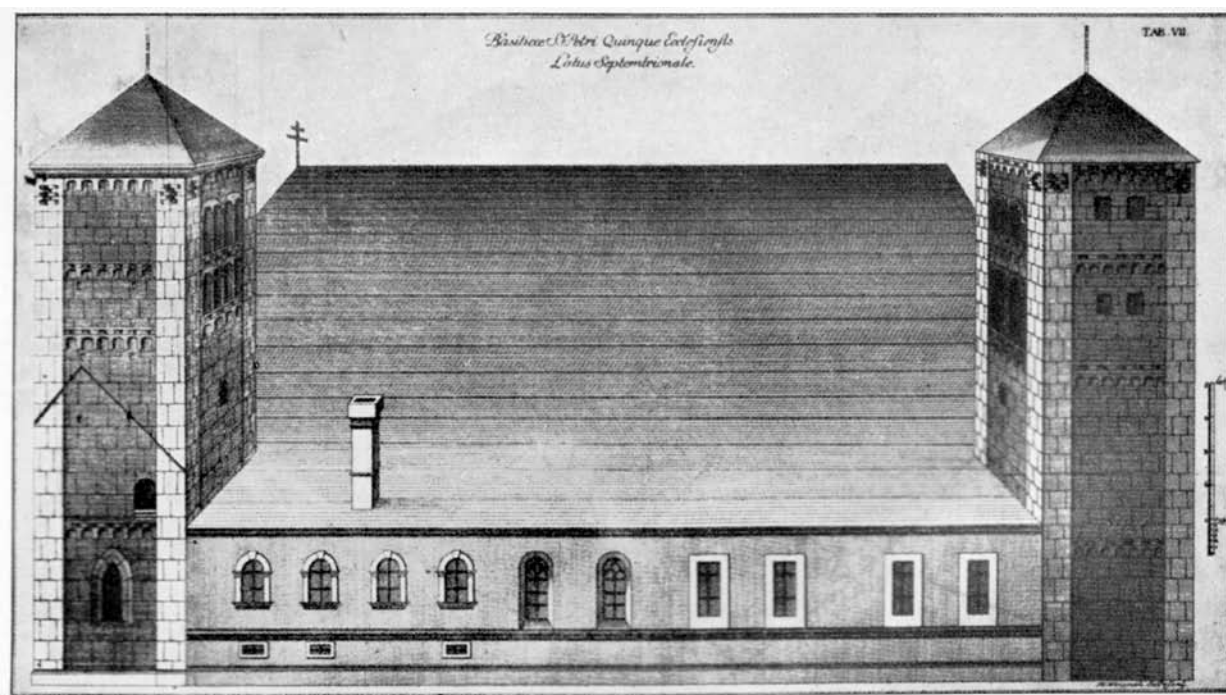
40. Oszlopféjeketek a a modenai dóm harangtornyának második harangszintjéről (Montorsi nyomán)

1093-ban említett I. István püspök idejében készülhetett el. Ebből az időből kell származnia az építkezést alapvetően meghatározó tervnek is. A munka nagy része azonban mindenképpen Simon püspök idejére esik, ekkor kellett elkészülnie a szentélynek és a hosszház körítőfalainak. A befejezésre azonban már talán Simon püspök utódainak korában kerülhetett sor. A következő három évtizedben legalább négy püspök váltotta

41. A modenai dóm építési fázisai (Casarelli nyomán)

egymást a pécsi egyházmegye élén. A viszonylag rövid ideig hivatalban lévő püspökök idején az építkezés lelassulhatott, és sor kerülhetett

42. A pécsi székesegyház északi homlokzata a XVIII. század végén (Koller József nyomán)

azokra a kisebb termódosulásokra, amelyek az utolsó fázisban történtek: a nyugati karzat tervezésére, a hosszház új típusú pillérrendszerének kialakítása, majd a nyugati karzat elhagyása és a nyugati kapuzat leegyszerűsítésére. A munka teljes befejezése, a kapuzatok és a szentélyrekesztő felépítésére már csak a század második felének két nagy püspöke II. Makár és Kalán idején kerülhetett sor.

A katedrális valóban hatalmas épület volt: hossza 67 m, szélessége a tornyok nélkül 24,5 m, a főhajó szélessége 10,2–10,6 m, magassága pedig 22 m. Ezeket a méreteket a korabeli Magyarországon csak az Óbudai Szt. Péter prépostság temploma érte el, ill. a székesfehérvári Szűz Mária prépostság temploma túlta felül. A pécsi székesegyház igényes kváderépületként készült ugyan, de szobrászi díszje meglepően szegényes volt.

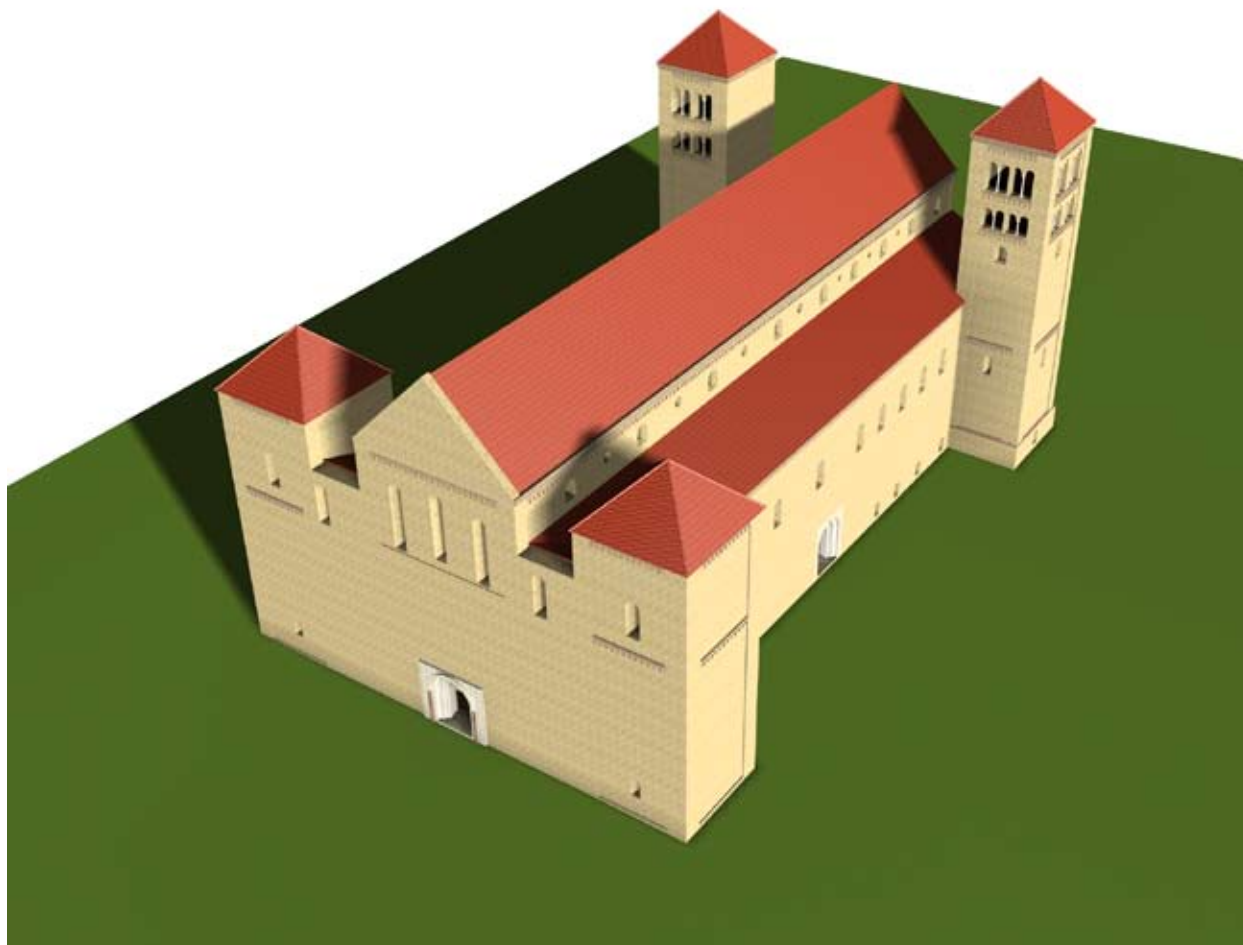
A harmadik pécsi székesegyház nem csak méreteit tekintve emelkedik ki a korszak magyarországi építészeti emlékanyagából, hanem számos építészeti megoldásával is. A Magyarországon társtalan altemplom és toronyelrendezés elsősorban az épület tervének itáliai eredetére vall. Az épület alaprajza, kripta-elrendezése, téraránya, főbb méretei feltűnő hasonlóságot mutatnak a vele egykorú Modenai dóméval.

A hasonlóság azonban ezzel ki is merül. A toronyelrendezés, bár általánosságban rokonítható a templomok sarkai mellé helyezett itáliai campanile elrendezésekkel, közvetlen párhuzammal az Appennin-félszigeten sem rendelkezik. Hasonlóképpen társtalan a kétszintes elrendezésű pécsi főhajó tágas és magas árkádsora és alacsony ablakos gádorfala. A pécsi építészeteknek a részleteknek a kialakításakor valószínűleg meglehetősen egyéni utakat járt.

A pécsi székesegyház építkezései a 12. század utolsó egyedében

A 12. század utolsó negyedében III. Béla király uralkodása, ill. II. Makár és Kalán püspöksége idején fejezték csak be a pécsi székesegyház építését.

Valószínűleg csak ekkor készültek el a székesegyház kapui. A nyugati és a déli homlokzat közepén egy-egy, csaknem teljesen egyforma kaput helyeztek el, az északi homlokzat közepére egy kisebb és egyszerűbb kapukerület került. A kapuk közül csak a 19. században másolatlan helyettesített nyugatinak maradtak meg az eredeti kövei a Dómmúzeum gyűjteményében. Nem csak a béli szerkezete, hanem fejezetei is

43. A III. székesegyház 7. építési fázisa

egyszerű profillal vannak tagolva.⁷⁵ Szobrászi dísz mindössze annak a két szürke gránit oszlopnak a fejezete kapott, amelyek a kapukeretet két oldalán előreugorva álltak, ill. a vállpárkányon egy-egy emberfej jelent meg. A márvány-fejezeteket élesen metszett levéldísz ékesíti. A kaput eredetileg párkánnyal lezárt rizalit keretelte. A déli kapunál hiányzott a rizalit és a kiugró oszlopok, a bélletszerkezet azonban a nyugatival megegyezett. Erről csak a bontás előtt készített alaprajzok nyújtanak információt, akár csak az északi kapuról. Ez a profilált nyíláskeret-típus Rajna-vidéki és észak-itáliai területeken a 12. század első felében jelent meg majd a század közepén, második felében terjedt

⁷⁵ A nyugati kapu béllete két hasonlóan profilált rétegre oszlik. Mindkét réteg két lemezzel kísért hengertag által közrefogott homorlatból áll, de a belső réteg tagozatai erősebbek és méreteik is nagyobbak. A szárkő és az ív béllete azonos tagolású. A szárköveket meredek attikai lábázat és symatagos vállpárkány kíséri.

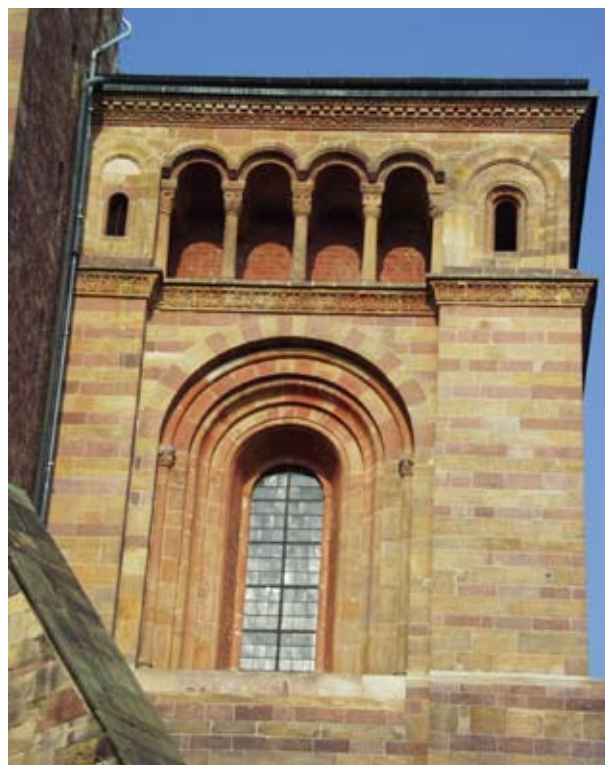
el. Gyakrabban alkalmazták ablakkereteken, de előfordult kapukon is.⁷⁶ Valószínűleg ezek a példák jelentették a pécsi mesterek számára a mintaképet.

A kapuzatok építése mellett a korszak másik nagy vállalkozása a dóm kriptahomlokzatának és a vele összekapcsolt szentélyrekesztőjének a felépítés volt. Bár a szentélyrekesztőt borító gazdag faragott, festett ornamentika ellentétesenek látszik a kapuzatok architektonikus, szín-

⁷⁶ A profilált, részben a pécsi kapunál is alkalmazott pálcátágok közé fogott homorlattel tagolt bélletű ablakok 1100 körül jelentek meg a speyeri dóm északi keresztházán, az építkezés II.b. periódusában (HAAS 1972. 770-772. Abb. 783, 794, 797.). Malbronnbán a ciszterci templom főszentélyén speyeri hatásra készültek hasonlóak, 1155 körül, majd valamivel később, de még az 1178-as felszentelés előtt a szentélyrekesztő kapuin. (KALKO 1997. 130, 160. Abb. 56, 58, 62, 63., CLASEN 1997. 161.). Bergamóban, az 1137-ben megkezdett dóm legkorábban elkészült, keleti homlokzatán tűnik fel ez az ablaktípus (ZANCHI 2003. 19.).

44. A pécsi székesegyház nyugati kapuja a dómkőtarban

45. A speyeri székesegyház déli keresztházának nyugati ablaka

te csak profilokkal tagolt, és a festés helyett a márvány anyag nemességét hangsúlyozó esztétikájával, azért a két csoport között lényeges összefüggések fedezhetőek fel. A kapu és a szentélyrekesztő elemeinek magas attikai lábazatprofiljai, az ívbélet profiljának a függőleges elemeken való folytatása a kapuzatokon és a szentélyrekesztő Szt. Kereszt oltárának kápolnájában fontos hasonlóságok. A Szt. Kereszt oltár kápolnájának bordás boltozata ugyanolyan Közép-Rajna vidéki területek felé mutat kapcsolatokat, ahonnan a kapu béletszerkezetének analógiái is ismertek. Ezek a rokonságok mellett szólnak, hogy a kapuzatokat nem annyira időbeli vagy stiláris különbségek választják el a szentélyrekesztőtől, hanem az eltérő funkció, ill. az eltérő anyagból származó műhelykülönbségek. A márványfaragás más technikákat, más gyakorlatot kívánhatott a kőfaragóktól, így valószínű, hogy a kapukon egy másik kőfaragócsoport dolgozott, mint a szentélyrekesztő, de nem okvetlenül más időpontban. A két csoport bizonyos tekintetben hatással is lehetett egymásra.

A dóm 19. századi átalakításakor a kriptahomlokzatról és a szentélyrekesztőből az al-

46. A bergamoi dóm főszentélye

templomi lejárók és a Szt. Kereszt oltár maradványai kerültek elő eredeti helyükön. Mellettük számos, a későbbi átépítésekbe másodlagosan

47. A pécsi székesegyház Szt. Kereszt oltára a dómkőtarban

befalazott töredékre is bukkantak.⁷⁷ A főhajó középtengelyében, az altemplomból nyugat felé nyíló sírkamra feletti kiemelkedő szinten épült a Szt. Kereszt oltár. Az oltár faragott párkányát két álló oroslán domborművű figurája tartotta. Az oltár felett három irányból zárt, csak nyugat felé nyitott, bordás keresztboltozattal fedett kápolna emelkedett. A kápolna kockafejezetes

⁷⁷ A maradványokat elsőként elemző Gerecse Péter a Szent-kereszt oltár kápolnáját önálló építményként rekonstruálta (GERECSE 1897.). Már Szőnyi Ottó felismerte, hogy e kápolna, az altemplomi lejárók és számos más faragvány egy összefüggő szentélyrekesztő-építmény töredékei (GOSZTONYI 1939. 253.). A szentélyrekesztő első rekonstrukcióját Gosztonyi Gyula készítette el (GOSZTONYI 1939. 248–256.).

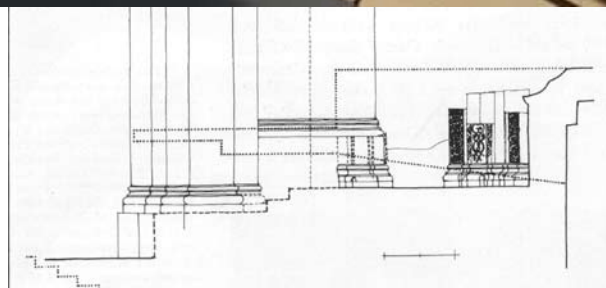
féloszlopokkal bővített sarokpilléreit, a pillérek profilját követő boltozati bordáit, a falsíkokat keretelő elemeit, valamint a homlokzati oldalt díszítő tagozatokat gazdagon festett szalagfonatos-palmettás dísz borítja. A keresztboltozat – a legkorábbi ismert bordás boltozat Magyarország területén – zárókövét *Agnus Dei* dombormű díszíti. Az oltár baldachin és a két diadalív pillér, valamint a diadalív pillérek és a mellékhajók közepe táján elhelyezkedő altemplomi lejárók között oszlopos árkád helyezkedhetett

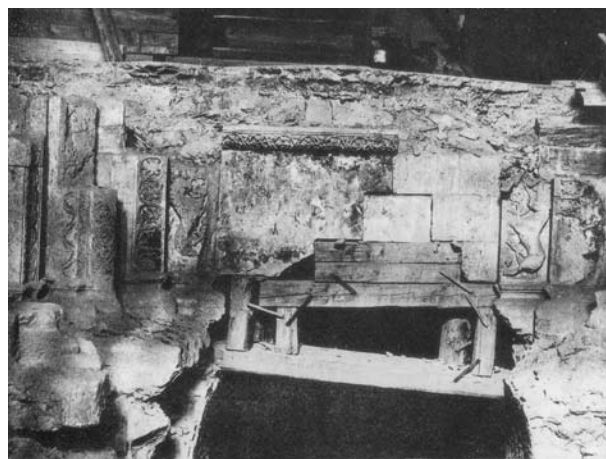
48. A Szt. Kereszt oltár baldachinjának boltozati záróköve

49. A Szt. Kereszt oltár baldachinjának sarokpillére

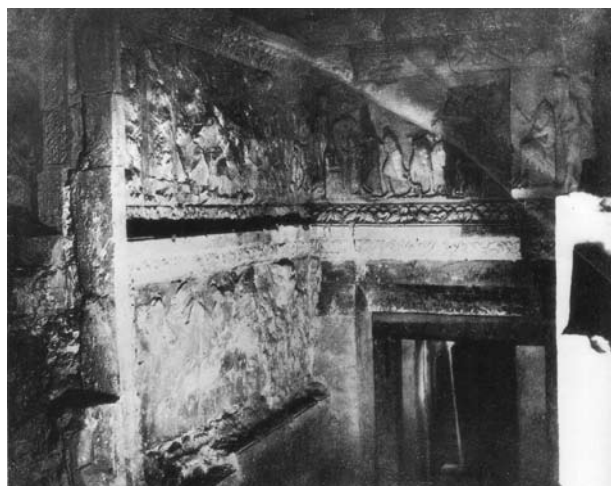

50. A Szt. Kereszt oltár feltárt maradványai (Tóth Melinda nyomán)

51. A Szt. Kereszt oltár feltárása (Tóth Melinda nyomán)

52. A déli atemplomi lejáró feltárása (Tóth Melinda nyomán)

53. A déli atemplomi lejáró a dómkőtarban

54. Sarokpárkány a déli atemplomi lejáróban

55. A déli atemplomi lejáró déli fala a dómkőtarban

56. Az északi atemplomi lejáró a dómkőtarban

57. A kiűzetés jelenete az északi altemplomi lejáróról a dómkőtarban

58. Sámson története a déli altemplomi lejáróról a dómkőtárból

59. *Angyalrelief a dómkőtárból*

60. *Apokaliptikus vén domborműve a dómkőtárból*

61. *Feltámadás jelent a dómkőtárból*

62. Féloszlop lábazata a déli attemplomi lejáró mellől és a hozzá tartozó fejezet a dómkőtárból

63. Árkádív elemek a dómkőtárból

64. Oszloptörzsek a dómkőtárból

65. Fülkesor elemei a dómkőtárból

el.⁷⁸ Ugyanilyen méretű, de tükörképes elhelyezésű féloszlop fejezete is előkerült. A Szt. Kereszt oltártól északra előkerült pillérlenymat helyzete alapján Gosztonyi Gyula úgy gondolta, hogy az oltár kápolnáját két oldalt a kórusba vezető egy-egy lépcső fogta közre. Így az oltár kápolnája és a két lépcső egységes tömböt képezett. Ez a tömb jelentősen kiemelkedett a kórus padlószintjéből, széles teteje valószínűleg járható karzatot alkotott. A karzat mellvédjét feltehetően azon fülkesorok valamelyike díszíthette, amelynek töredékei a szentélyrekesztő többi kőfaragványával együtt kerültek el. Az egyik ilyen gazdag keretezésű fülketípusba illeszkedik egy Szt. Bertalan apostolt ábrázoló relief, ami arra vall, hogy ezt a sort egy apostolsorozat díszíthette. A szentélyrekesztőnek ez a járható tetejű, kiemelkedő része alkalmas volt a liturgia során az olvasmányok felolvasására, ill. az énekkar elhelyezésére.

A mellékhajók tengelyében épültek meg az új altemplomi lejárók, melyeket különösen gazdag díszítéssel láttak el. Közülük a déli a színvonalasabb. Itt az altemplom egyenes szemöldökű kapuja mellett kétoldalt az alsó domborműves sávban Sámson története jelent meg. A második, már a kapu felett is átfutó sorban Krisztus születésének jelenetei kaptak helyet. Minden bizonnyal volt egy harmadik szint is, ehhez tartozhatott két fennmaradt passiójelenet.

78 Ezt a déli altemplomi lejáró északi oldalfalának végén fennmaradt oszloplábazat, valamint a Szent Kereszt oltár és az északi diadalívpillér között egy hasonló tagozat lenyomata bizonyítja.

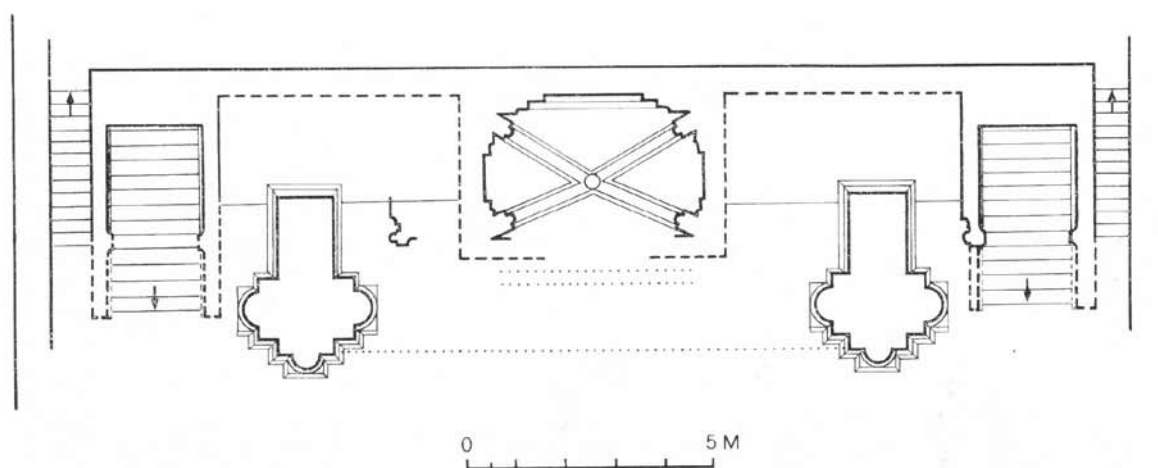
Az egyes szinteket gazdagon díszített, erőteljes párkányok keretelték. A domborművek és a párkányok szerkezeti részletei egyértelműen bizonyítják, hogy a reliefek eredetileg is az altemplomi lejáróba készültek.⁷⁹ Az északi lejárát félköríves kriptakapuja mellett az északi oldal alsó sorában a teremtés napjai jelentek meg félköríves fülkében. A felette lévő sorban Ádám és Éva története a déli lejárát domborműveivel hasonlóan frízszerű kompozícióban foglalt helyet. Az északi lejáró déli oldalának díszítését nem ismerjük. A kapu feletti teljes mezőben nagy mandorlás *Maiestas Domini* kompozíció jelent meg két kerek szoborként megfaragott, oroszlánon álló angyal között. A mandorla mérete bizonyítja, hogy egy harmadik szintnek is kellett lennie. Valahol ezen helyezkedtek el a feltámadás jelenetei, és talán az angyalok és apokaliptikus vénék figurái is. Az altemplomi lejárók és a mellékhajófalak közti részt a szentély mellékhajóinak feljáratai foglalják el. Az altemplomi lejárók másik oldalán a feljáratokhoz hasonló szélességű tér választotta el őket a diadalívpillérek hátsó nyúlványától.⁸⁰

A fennmaradt kőfaragványok között több olyan szerkezet elemét ismerjük, amelyek nem tartoznak az eredeti helyükön előkerült, vagy azokhoz kapcsolható építészeti részletekhez.⁸¹

79 NAGY E. 1983.

80 Ez a szakasz azonban nem volt járható, nagyrészt el is takarta a pillérek kiszélesedő kereszt alakú nyugati része.

81 SZŐNYI 1906. 146-225. Vannak szabadon álló oszlopokhoz tartozó törzs- és fejezetdarabok, továbbá olyan

66. A pécsi székesegyház szentélyrekesztőjének alaprajza (Tóth Melinda nyomán)

E faragványok többsége mindenképpen valamilyen nagyobb felületű falszakasz többszintes tagolását alkothatta. Ilyet egy helyen lehet elképzelni a szentélyrekesztő rendszerében: a háromhajós szentélyben a főhajóban elhelyezkedő kanonoki kórusnak a pillérek közé épített oldalfalait díszíthették ilyen jellegű tagolással.⁸²

A pécsi szentélyrekesztő nem csak gazdag szobrászi díszítése, hanem építészeti típusa miatt is kiemelkedő jelentőségű. Európa-szerte a 12–13. században jelentek meg azok az új típusú, gazdag szobrászati dísszel ellátott szentélyrekesztők, amelyek már nemcsak egyszerű mellvédből és oszlopok által tartott gerendából, vagy árkádokból álltak, mint ókeresztény és koraközépkori elődeik, hanem zárt, oszlopos-arkádós, vagy vakarkádós homlokzattal néztek a főhajóra, oldalfalaik pedig fülkesorokkal voltak tagolva.⁸³ A pécsi szentélyrekesztő ennek

ívelemek, amelyek egy árkádsor homlokzatát díszítették, tagolási módjuk a Szt. Kereszt oltár homlokzati díszítéséhez hasonló. Az oszloptörzseket borító indafonadékos, leveles mustra a hátoldalon nincs teljesen kifaragva. Ez arra utal, hogy ezek egy fal előtt állhattak. Van még több különböző méretű és díszítésű fülkekeret és párkányelem.

⁸² A főhajóban álló kóruspadok mögött elhelyezkedő alsó szakaszukat így csak a mellékhajó felé néző oldalon díszíthették. Feltehetően ennek a zónának a tagolására szolgáltak a fal elé helyezett nagyobb oszlopos árkádok. A padok feletti zónában a díszítés már mindkét oldalt elboríthatta, ezt egy övpárkány felett elhelyezkedő fülkesorok és egy gazdag koronázó-párkány alkothatta.

⁸³ E rekesztők kialakulásának egyik állomását jelenti a paviai S. Michele, a templom első tere felé néző kriptá-

az új típusú román szentélyrekesztő-formának ismereteink szerint az egyik legkorábbi példája lehet.

A pécsi dóm szentélyrekesztőjének munkálatain népes műhely vett részt, amelynek tagja különböző vidékekről származó, különböző

homlokzatának tömör hátfal elé helyezett, dúsan faragott oszlopos-gerendás tagolása. A rekesztők homlokzatának fülkesoros, figurális díszítése már a 12. század első felében megjelent német földön. A Köln közelében lévő Gusdorf templomából származó, domborműves fülkesorral díszített szentélyrekesztő 1130–1180 közé keltezhető (RADEMACHER 1975.). A württembergi Großcomburg apátsági templom 18. században betömött altemplomának betöltéséből került elő az egykori szentélyrekesztőt díszítő stukkó-fülkesor álló figurákkal, amely valószínűleg Hartwig apát (1103–1139) idején készülhetett (FEHRUNG 1970. 80.). Hasonló, stukkóból készült domborműves fülkesorokat szászországi szentélyrekesztő-oldalfalokról ismerünk még: a halberstadti Liebfrauenkirche szentélyrekesztő oldalfalainak díszítése az 1179-es tűzvész után készült el (WULF 1996. 167.). A hildesheimi Sankt Michael apátsági templom nyugati kórusának szentélyrekesztője valószínűleg 1193 körül épült (WULF 1996. 278.), a hammerslebeni prépostság templomáé pedig a 13. század elején (WULF 1996. 179.). E típus 13. századi, későromán-gótikus változatai állnak Bambergben, a székesegyház mindkét kórusában. A magyar emléanyagban is ismerünk egy 1200 körüli példát erre a fülkesoros tagolású kórushátfalra: az egi székesegyház szentélyrekesztőjét (KOZÁK–SEDLMAYR 1987. 9–10., 19. kép; HAVASI 2003.). A teljesen kifejlett típusnak legalább részlegesen fennmaradt román stílusú emlékeit szintén német területről ismerjük. A trieri dóm keleti szentélyének 1210 körül készült oszlopos, árkádós lettnerét, melyet fülkesorral tagolt mellvéd koronázott már csak egy 17. századi ábrázolás őrizte meg, ám ma is állnak a feketemárvány és fehérmészkö felhasználásával készült, két sor fülkével díszített oldalfalai. (SCHMELZER 2004. 67–68. Abb. 31.)

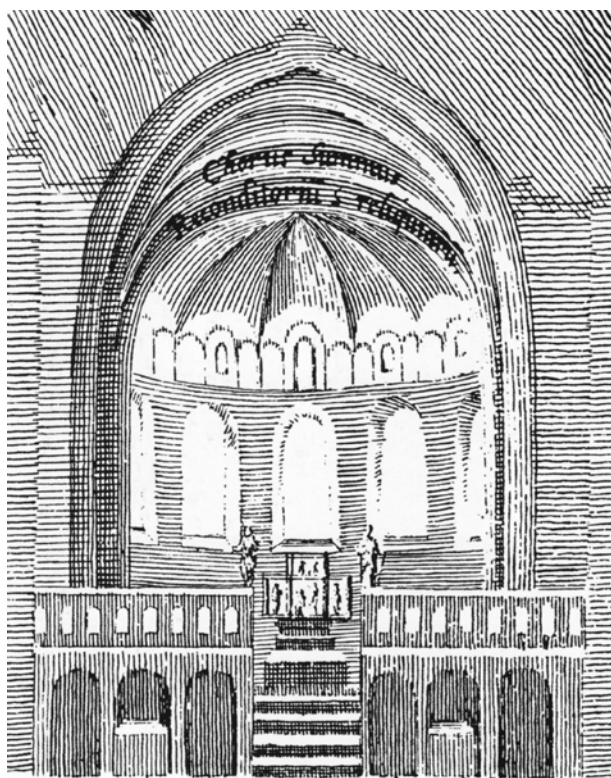

67. A großcomburgi szentélyrekesztő stukkódízse (Fehring nyomán)

színvonalon dolgozó mesterek voltak. Az építészeti konstrukciót, amely a kapuzatokkal is rokon vonásokat mutat, leginkább német területről érkezett építőmester, vagy mesterek képviselhették. A Szt. Kereszt oltár szobrászi díszítésének magas színvonalú ornamentális és állatalakos motívumai egyértelműen lombardiai eredetűek. A szentélyrekesztő többi elemének másodrangú kőfaragói a Szt. Kereszt oltár formakincsét másolták merevebb stílusban. Az atleplommi lejárókon két vezető mester, ill. ta-

68. A hildesheimi S. Michael szentélyrekesztője

69. A trieri dóm keleti lettneze 1670-ben (Schmelzer nyomán)

70. A trieri dóm keleti szentélyrekesztője

71. A pécsi székesegyház déli mellékapszisa diadalívének freskója. Akvarellmásolat. (Szőnyi Ottó nyomán)

72.. A pécsi székesegyház főapszisének ablakain feltárt festmények akvarell másolata (Szőnyi Ottó nyomán)

nítványaik keze nyoma fedezhető fel. Az egyikük a Jézus gyermekségét elbeszélő sorozatot, a másik a Sámson-sorozatot alkotta. Ez utóbbi stílusát követi az északi altemplomi lejáró Genézis domborművei. A figurális alkotásokban is érezhetőek észak-itáliai, Niccolò mester nevével jelezhető kapcsolatok, de erőteljesebbek a 12. század közepének francia, Rhône-vidéki szobrászatához kapcsolódó szálak. A déli altemplomi lejárón dolgozó francia szobrászok a pécsi munkájuk elvégzése után távoztak Magyarországról, stílusuk nem fejtett ki nagyobb hatást. A szentélyrekesztőn és az északi lejáraton dolgozó mesterek azonban egy, a korabeli Magyarországon, sőt egész közép-európában igen népszerű stílus képviselői voltak. Legalább egy részük valószínűleg nem is közvetlenül Lombardiából érkezett Pécsre, hanem inkább Székesfehérvárról, ahol egy hatalmas díszkapu építésére jött létre egy népes, nagy hatású műhely, III. Béla korában.⁸⁴ Ez a lombardiai eredetű, de Magyarországon hamar gyökeret eresztő stílus a 13. század elejéig meghatározó szerepet játszott az egész ország művészetében. Magának a pécsi műhelynek a mesterei is munkát vállaltak az egyházmegye más építkezéseiben is.

A szentélyrekesztő kőfaragó munkálatainak befejezése után, már a 12. század végén a székesegyház belseje gazdag festői díszet kapott. Magának a szentélyrekesztőnek, a Szt. Kereszt oltárnak és az altemplomi lejáróknak a faragványait is dúsan kifestették és aranyozták. Nagyszabású kifestés készült az apszisokban is.⁸⁵ Ezekből mindössze egyetlen, kettős halfarkú szirént ábrázoló töredék,⁸⁶ és néhány 1882-ből származó akvarellmásolat maradt fenn.⁸⁷ Ezek szerint a déli apsziskupola palmettasorral keretelt íve felett eredetileg két angyal tarthatta egy iratszalogot, de csak az északi figura érte már csak meg az épület lebontását.⁸⁸ Az ív alatt, a béléletet pálcarács közé komponált virág-

84 TÓTH M. 1994.a.

85 TÓTH M. 1974. 38–42.

86 TÓTH M. 1994.b.

87 A bontás idején készült akvarellmásolatokat Koppay József festette, ma ezeket a Pécsi Káptalani Levéltár őrzi.

88 TÓTH M. 1994.c.

73. *Kváderkő kettős halfarkú szirént ábrázoló falfestmény töredékével a dómkőtárból*

motívumok díszítették.⁸⁹ Az északi apszis diadalívének keretdíszei ismertek, a síkmennyezet alatt háromsoros hajtogatott szalagmotívummal tagolt frízzel.⁹⁰ A főapszis eredeti diadalívét a homlokoldalon hajtogatott szalagmotívum, a bélletben meanderszalag és állatalakok (melyből egy vadkan képét őrizte meg a 19. századi akvarell) díszítették.⁹¹ Az ív feletti falszakasz festéséből csak egy kis dekoratív mintás töredék képe maradt fenn másolatban.⁹² A főapszis eredeti északi ablakának belső bélletét kék alapra festett színes levélmotívumokkal festették ki.⁹³ A déli ablak bélletében szalagfontba foglalt rozetták, és a közüket levelek maradtak fenn.⁹⁴

A szentély festett díszítéséhez tartozhattak a pilléreken 1882-ben talált monumentális apostolábrázolások,⁹⁵ ezek korát azonban nem ismerjük.⁹⁶

89 TÓTH M. 1974. 42. 64. kép.

90 SZŐNYI 1929. 467. (kép), 474.

91 TÓTH M. 1994.d.

92 SZŐNYI 1929. 467. (kép), 474.

93 TÓTH M. 1994.e.

94 TÓTH M. 1974. 41. 32. kép.

95 CZOBOR 1882.b. 294. Az apostolképeket egy északi és egy déli szentélypillér mind a négy oldalán megfigyelte, bár a főhajó felé eső oldalon az 1505-ös boltozat falpillérei nagyrészt elpusztították őket, csak kis keretrészleteket hagyva meg belőlük.

96 Tóth Melinda gótikusaknak vélte őket (TÓTH M. 1974. 39., 215. jegyzet)

Bibliográfia

- BAGI 2007. GALL NÉVTELEN: A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: BAGI DÁNIEL, Budapest, 2007.
- BODÓ 2007. BODÓ BALÁZS: 13. századi éremlelet Pécs központjából (Baranya m.) in: A tatárjárás 1241-42. Katalógus Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2007. 94-96.
- BOROS 2002. BOROS LÁSZLÓ: Falkutatás a pécsi bazilika altemplomában. Pécsi Szemle V/2. (2002.) 5-20.
- BRUCHER 1987. BRUCHER, GÜNTER: Die Sakrale Baukunst Italiens im 11. und 12. Jahrhundert. Köln, 1987.
- BUZÁS-ESZES 2007. BUZÁS GERGELY – ESZES BERNADETT: XI. századi görög monostor Visegrádon, Középkori egyházi építészet Erdélyben (Arhitectura religioasă medievală din Transilvania) IV. szerk.: SZÓCS PÉTER LEVENTE – ADRIAN ANDREI RUSU, Satu Mare, 2007. 49-93.
- CASSANELLI 2005. CASSANELLI, ROBERTO: Der Dom zu Modena von Lanfrancus zu den Campionesi.- In: Die Baukunst im Mittelalter. Szerk.: Cassanelli, Roberto 145-168. Patmos Verlag I. kiad. 1995., II. kiad. 2005.
- CLASEN 1997. CLASEN, K. W.: Die Bauperioden beim Malbroner Kirchen Kirchenbau. in: Maulbronn : zur 850 jährigen Geschichte des Zisterzienserklosters. Stuttgart 1997. 161.
- CZOBOR 1882.a. CZOBOR BÉLA: Vegyesek. Egyházművészeti Lap. 1882.
- CZOBOR 1882.b. CZOBOR BÉLA: Legújabb pécsi leletek. I-III. Egyházművészeti Lap. 1882. 225-232, 257-262, 289-296.
- FEHRUNG 1970. FEHRUNG, GÜNTER P.: Großkornburg (Stadt Schwäbisch Hall). Nordwürttemberg. Ehemalige Stiftkirche St. Nikolaus. Nachrichtenblatt der Denkmalpflege in Baden-Württemberg 13/3-4. 1970. 79-80.
- FÜLEP 1984. FÜLEP FERENC: Sopiana. Budapest, 1984.
- G. SÁNDOR 1999. G. SÁNDOR MÁRIA: A pécsi püspökvár középkori épületei és épületmaradványai. In: Pécs püspökvár – régészet és épületkutatás. ICOMOS Hefte des Deutschen Nationalkomitees XXII. (1999.) 25-47.
- GERECZE 1897. GERICZE PÉTER: A pécsi székesegyház egykori oltársátra és többi szobrászati maradványai. Archeologiai Közlemények XX. (1897.) 72-130.
- GEREVICH 1938. GEREVICH TIBOR: Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938.
- GOSZTONYI 1939. GOSZTONYI GYULA: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. Pécs 1939.
- GYÖRFFY 1977. Györffy György: István király és műve, Budapest, Gondolat 1977
- HAAS 1972. HAAS, WALTER: Die Baugeschichte der romanischer Zeit. in: Kubach, Hans Erich – Haas, Walter: Der Dom zu Speyer, Deutscher Kustverlag 1972.
- HAVASI 2003. HAVASI KRISZTINA: “1200 körüli” faragványcsoport töredékei a középkori egri székesegyházból. Agria XXXIX (2003), 113-188.
- HENSZLMANN 1869. HENSZLMANN IMRE: Pécsnek középkori régiségei. I. A pécsi székesegyháznak építészete. Pest 1869.
- KALKO 1997. KALKO, CHRISTINE: Die Maulbronner Klosterkirche. in: Maulbronn : zur 850 jährigen Geschichte des Zisterzienserklosters, Stuttgart 1997. 117-160.
- KAPPEL 1996. KAPPEL, KAI: S. Nicola in Bari und seine architektonische Nachfolge : ein Bautypus des 11. - 17. Jahrhunderts in Unteritalien und Dalmatien. Worms 1996.
- KIKINDAI – FEDELES 2006. KIKINDAI ANDRÁS – FEDELES TAMÁS: Római sírkamra vagy gótikus kápolna? Építmény a pécsi székesegyház délnyugati homlokzata előtt. Pécsi Szemle. IX/1. (2006.)
- KIKINDAI 2004. KIKINDAI ANDRÁS: Pécs, Dóm tér. in: Régészeti Kutatások Magyarországon 2003. Szerk.: Kisfaludi Júlia, Budapest, 2004, 272-273.
- KOZÁK-SEDLMAYR 1987. KOZÁK KÁROLY – SELDMAYR JÁNOS: Az egri vár középkori kőtára. Eger 1987.
- MAROSI 1978. MAROSI ERNŐ: ÓBUDA. IN: ÁRPÁD-KORI KŐFARAGVÁNYOK. KATALÓGUS. SZERK.: TÓTH MELINDA – MAROSI ERNŐ, BUDAPEST – SZÉKESFEHÉRVÁR, 1978. 129.
- MONTORSI 1976. MONTORSI, WILLIAM: La Torre della Ghirlandina : comacini e campionesi a Modena. Modena 1976.
- MONTORSI 1988. MONTORSI, WILLIAM: La basiliche di S. Silvestro e S. Michele (secc. VIII - XII). Modena 1988.
- NAGY E. 1983. NAGY EMESE: Az ozorai ferences kolostor. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon, Tanulmányok (Művészettörténet - Műemlékvédelem) Szerk.: Haris Andrea Budapest, 1994. 257-267.
- NAGY S. 1987. NAGY SÁNDOR: Dombó, középkori monostor és erőd. Újvidék 1987.
- RADEMACHER 1975. RADEMACHER, FRANZ: Die Gustorfer Chorschranken : das Hauptwerk der romanischen Kölner Plastik . Bonn, 1975.
- SCHMELZER 2004. SCHMELZER, MONIKA: Der mittelalterliche Lettner im deutschsprachigen Raum. Typologie und Funktion. Petersberg 2004.
- SRH I. Scriptorum Rerum Hungaricarum I. Ed.: Emericus Szentpétery, Budapest 1937, (reprint Budapest, Nap Kiadó, 1999.)

- STEVENS 2003. STEVENS, ULRICH: Burgkapellen: Andacht, Repräsentation und Wehrhaftigkeit im Mittelalter. Darmstadt, 2003.
- SZAKÁCS 2004. SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Állandó alaprajzok - változó vélemények? Megjegyzések a „bencés templomtípus” magyarországi pályafutásához. In: Maradandóság és változás, művészettörténeti konferencia. Ráckeve, 2000. Szerk. BODNÁR SZILVIA – JÁVOR ANNA – LÖVEI PÁL – PATAKI GÁBOR – SÜMEGI GYÖRGY – SZILÁGYI ANDRÁS, Budapest, 2004, 25-37.
- SZŐNYI 1906. SZŐNYI OTTÓ: A pécsi püspöki múzeum kőtára. Pécs, 1906.
- SZŐNYI 1922. SZŐNYI OTTÓ: Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben. In: Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve, 2. 1923-26. Budapest. 172-195.
- SZŐNYI 1929. SZŐNYI OTTÓ: Pécs város története. Magyar Művészet V. (1929.) 443-452.
- TÓTH E. 2001. TÓTH ENDRE: Sopianae a késő császárkorban, Jelenkor XLIV. 2001.
- TÓTH M. 1974. TÓTH MELINDA: Árpád-kori falfestészet. Művészettörténeti Füzetek 9. Bp. 1974.
- TÓTH M. 1987. TÓTH, MELINDA: Die Umbauung des Heiligkreuz-Altars in der Kathedrale zu Pécs. In: Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt. Hg.: MÖBIUS, FRIEDRICH – SCHUBERT, ERNST, Weimar 1987. 81-108.
- TÓTH M. 1994.a. TÓTH MELINDA: A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorban. In: Pannonia Regia. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre, Budapest 1994. 123-147.
- TÓTH M. 1994.b. TÓTH MELINDA: Falképtöredék szirén ábrázolásával. In: Pannonia Regia. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre, Budapest 1994. 219-220. Kat. III-3.
- TÓTH M. 1994.c. TÓTH MELINDA: Falképtöredék angyal alakjával (akvarellmásolat). In: Pannonia Regia. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre, Budapest 1994. 220-221. Kat. III-4.
- TÓTH M. 1994.d. TÓTH MELINDA: Falképtöredék vadkanfigurával és geometrikus keretdíszekkel (akvarellmásolat). In: Pannonia Regia. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre, Budapest 1994. 221-222. Kat. III-5.
- TÓTH M. 1994.e. TÓTH MELINDA: Két festett ablakbéllet töredéke levéldísszel, illetve medallionba foglalt mellképekkel (akvarellmásolat). In: Pannonia Regia. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre, Budapest 1994. 222-223. Kat. III-6.
- TÓTH S. 1994.a. TÓTH SÁNDOR: Oszlopfőtöredék korinthoszi dísszel. In: Pannonia Regia. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre, Budapest 1994. 78-79. kat.: I-21.
- TÓTH S. 1994.b. TÓTH SÁNDOR: Oszlopfőtöredék egylevélsoros dísz töredékével. In: Pannonia Regia. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre, Budapest 1994. 76. kat.: I-16.
- TÓTH S. 1994.c. TÓTH SÁNDOR: Fejezettöredék egylevélsoros dísz töredékével. In: Pannonia Regia. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre, Budapest 1994. 76-77. kat.: I-17.
- TÓTH S. 1994.d. TÓTH SÁNDOR: Fejezettöredék leveles és félpalmettapáros dísszel. In: Pannonia Regia. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre, Budapest 1994. 77. kat.: I-18.
- TÓTH S. 2001.a. TÓTH SÁNDOR: Szekszárd. In: Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 2001. 339-341.
- TÓTH S. 2001.b. TÓTH SÁNDOR: Törpepillér fejezetének töredéke. In: Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 2001. 412. V.6.
- VERGNOLLE 1994. VERGNOLLE, ÉLIANE: L'art roman en France. Paris 1994.
- VISY 2006.a. VISY ZSOLT: Cella Septichora, Előzetes beszámoló a Szent István téren, az ókeresztény temető területén folytatott régészeti kutatásokról. Pécsi Szemle 2006. nyár, 3-21.
- VISY 2006.b. VISY ZSOLT: Előzetes beszámoló a Szent István téren, az ókeresztény temető területén folytatott régészeti kutatásokról. Örökség X/5. (2006. május) 4-6.
- VISY 2007. VISY ZSOLT: Újabb adatok a pécsi vár építéstörténetéhez. Tanulmányok Pécs Történetéhez 19. Szerk.: Kaposi Zoltán- Palkhoffer Mónika, Pécs, Pécs Története Alapítvány 2007. 35-58.
- WULF 1996. WULF, WALTER: Romanik in der Königslandschaft Sachen. Würzburg, 1996.
- ZANCHI 2003. ZANCHI, MAURO: La Basilica di Santa Maria Maggiore : una lettura iconografica della “Biblia Pauperum” di Bergamo. Clusone (BG) 2003.